

Política feixista a les Balears (1936-1939)

per Rosaria Quartararo

La política feixista a les Balears, amb la guerra d'Espanya com a rerafons, presenta un interès notable per tal com aclareix els orígens mediterranis de la intervenció italiana a favor de Franco.

S'ha escrit molt sobre les raons d'aquesta intervenció, i sempre s'han subratllat, en un primer terme, com a mòbils dominants, les consideracions de política interna, és a dir, vinculades al prestigi del règim feixista, i les consideracions de política estrangera, que suposaven la necessitat d'una Espanya governada per la dreta nacionalista. Ambdues consideracions obligaven Itàlia a fer costat, d'una manera massissa, als nacionalistes espanyols, perquè llur derrota, i la consegüent victòria de la ideologia comunista haurien equivalgut a la derrota del règim feixista. Però, a més d'aquestes motivacions, que de fet constituïren el substrat de la intervenció italiana, hi havia, encara abans, les consideracions estratègiques, de política mediterrània, que ja precedentment havien regulat la marxa de les relacions italo-espanyoles i havien fet superar d'una manera realista al règim feixista qualsevol rèmora ideològica respecte a la Segona República Espanyola. Precisament aquestes consideracions estratègiques foren les que es palesaren en esclatar la guerra civil: Espanya aparegué aleshores com la clau de volta per a la consolidació de la posició italiana a la Mediterrània, ja notablement reforçada després de la conquesta d'Abissínia. La revolta dels generals espanyols al Marroc oferí a Itàlia l'ocasió propícia per a estendre l'esfera de la seva influència en tot el teatre de la Mediterrània.

És en aquest context de política mediterrània que s'explica la intervenció italiana i el seu corollari immediat, que fou l'ocupació de Mallorca per tal d'instaurar el control polític i militar d'Itàlia damunt les Balears. La feixistització de Mallorca, per obra d'Arconovaldo Bonaccorsi, no fou pas una aventura breu i episòdica. Més enllà del caràcter singularíssim del personatge i de les seves fatxenderies gairebé coreogràfiques, s'amagava l'objectiu precís de procurar a Itàlia bases navals i aèries de primera importància a la Mediterrània occidental, destinades a anullar la superioritat estratègica que la Gran Bretanya i França havien tingut fins aleshores en aquell sector de la gran mar. Des d'aquest punt de vista, tota la política italiana envers Espanya, a la primera meitat dels anys trenta, se situa en el quadre d'una política més àmplia d'expansió mediterrània que, tot i que tenia finalitats imperialistes, sabé assumir caràcters diversos per tal d'adaptar-se al context polític i socioeconòmic particular de les diferents àrees on es desenvolupava. En el cas d'Espanya, la política feixista es mantingué acuradament fluida i oberta a diverses possibilitats, segons l'evolució dels fets de la guerra civil. I, amb tot, mantingué intactes els seus objectius polítics, que eren

substancialment dos: en primer lloc, sostreure Espanya de la protecció tradicional franco-britànica i substituir-la per la influència italiana; en segon lloc, adquirir caps de pont en el territori hispànic per tal de poder-los emprar en el cas d'un futur conflicte europeu, que complicaria, necessàriament, també la Mediterrània.

L'habilitat política de Franco no permeté la realització d'aquests dos objectius italians. Abans que esclatés la guerra a la Mediterrània, el petit imperi mussoliní de les Balears ja s'havia esfondrat com un castell de cartes. Tot i això, però, l'abast de les activitats italianes a Mallorca presenta un interès notable, pel fet que testimonia immediatament la prioritat que tingueren les consideracions estratègiques, per damunt de les ideològiques, en determinar la intervenció italiana a la guerra d'Espanya.

L'imperi de les Balears

Els primers intents d'assolir influència, per part de la Itàlia feixista, en la política estrangera de la nova república espanyola (1932-33) ens són coneguts a través de les memòries de Guariglia, i com que tingueren un caràcter només genèricament mediterrani i econòmic-cultural, es mantingueren estretament dins dels límits del respecte dels interessos britànics a la conca occidental de la Mediterrània.¹

Es tractava de portar cap a la normalitat un altre cop les relacions entre Itàlia i Espanya, que s'havien tornat un poc tenses, tant per la fi de la dictadura de Primo de Rivera, com pel fet que Balbo i Mussolini havien fet costat secretament a la temptativa de cop d'estat organitzada pel general Sanjurjo.² L'any 1932 el règim italià temia que França, a més d'influir damunt del desenvolupament de la política interna espanyola, lluités també per tal d'obtenir el control complet damunt Tànger, el Marroc i potser també les Balears, com a punt de suport per a la protecció dels combois militars que feien la ruta de les costes africanes als ports francesos.³

Enginyant-se-les per tal de navegar entre els corrents republicans, monàrquics, subversius, falangistes i democràtics, Guariglia es dedicà, d'acord amb les instruccions de Mussolini, a desmentir la insinuació francesa —que l'amistat italo-espanyola només podia basar-se en l'afinitat dels dos règims polítics— i, contràriament, féu tot el que pogué per convèncer el govern Azaña que ambdós països havien de trobar en la política estrangera i en llurs interessos comuns a la Mediterrània llur punt de convergència.⁴

També són coneguts els acords polítics que, després de l'esfondrament del

1. G. PAYNE parla d'un tractat secret conclòs entre Itàlia i Primo de Rivera el 1926, pel qual aquest hauria promès a Itàlia una base secreta a les Balears, a *The Spanish Revolution* (Londres 1960), p. 262. A la documentació britànica, però, no hi ha cap traça d'un acord secret semblant. Cf. J. F. COVERDALE, *Italian intervention in the Spanish Civil War* (Princeton University Press 1975), ps. 45 i ss.

2. R. GUARIGLIA, *Ricordi 1922-1946* (Nàpols 1950), ps. 188-190 i 193-199. J. F. COVERDALE, *op. cit.*, ps. 41-42.

3. R. GUARIGLIA, *Ambasciata di Spagna e primi passi in diplomazia* (Nàpols 1972), ed. a cura de R. Moscati. Informe del 5 de novembre de 1932; *Ricordi*, p. 187; J. F. COVERDALE, *Italian intervention in the Spanish Civil War*, ps. 33-34 i ss.

4. R. GUARIGLIA, *Ricordi*, ps. 190-201; *Ambasciata di Spagna*, informe del 10 d'octubre de 1932.

govern Azaña, conclogueren Balbo i Mussolini el dia 31 de març de 1934 amb els delegats espanyols que representaven el partit militar i els del monàrquic. L'acord polític comprenia un tractat d'amistat i de neutralitat, pel qual Itàlia garantia a Espanya el manteniment del *statu quo* a la Mediterrània occidental i un tractat comercial a fi de coordinar les zones d'exportació de determinats productes i de formar un front únic davant les nacions importadores. Aquest acord, a canvi, comprometia Itàlia a afavorir la restauració de la monarquia a Espanya, mitjançant el lliurament immediat d'un milió i mig de pessetes i una quantitat ingent de bombes de mà, fusells i metralladores, que havien d'ésser incrementades més tard amb altres ajuts més grans. El text d'aquests documents, procedent de la secretaria particular del Duce, ha estat publicat per Askew.⁵ Tot i això, aquests acords secrets no són prou coneguts, tant que fins i tot Weinberg parla genèricament d'acords entre Mussolini i Primo de Rivera.⁶

De l'examen d'aquests acords emergeixen alguns punts fonamentals. En primer lloc, resta ben clar que als inicis del 1934 Mussolini ja havia abandonat, encara que fos secretament i amb cautela, la línia tradicional de la política italiana seguida per Guariglia, de basar completament les aspiracions mediterrànies d'Itàlia en la capa protectora britànica, perquè, contràriament, era ara Itàlia la que es constituïa com a protectora d'Espanya, garantint-li el respecte de la seva sobirania territorial.

No resta clar de quina manera esperava Mussolini de concretar, l'any 34, aquesta hegemonia italiana a la Mediterrània occidental. Probablement els seus projectes encara no inclouen els avantatges territorials i es trobaven substancialment limitats per la necessitat de trencar el bloqueig anglo-francès sobre el camp estratègic i econòmic-comercial, i fer prosperar relacions més íntimes amb Espanya que poguessin resoldre's en avantatges per al futur.

En segon lloc, crida l'atenció el fet que en el cos d'aquells acords no es fes cap esment del moviment falangista, i encara menys al paper que aquest hauria de tenir en el curs de la imminent restauració monàrquica. En realitat, en comprometre's genèricament a fer costat a la restauració de la monarquia, Mussolini no formulava cap perjudici respecte al contingut ideològic del nou govern de dretes que hauria ocupat el poder a Espanya.⁷ Això és més significatiu encara pel fet que, entre el 1933 i el 1936, el Ministeri de Cultura Popular no va pas escatimar les donacions ni les subvencions a José Antonio Primo de Rivera, no tant per promoure el desenvolupament de la Falange com per estendre per Espanya l'acció propagandística filoitaliana.⁸

5. *Italian intervention in Spain: The agreements of March 31, 1934 with the Spanish Monarchist Parties*, a «Journal of Modern History», xxiv, núm. 2 (juny de 1952), ps. 181-183; l'acta de la sessió del 31 de març ha estat publicada per Moscati, que afirma que ni Guariglia ni Suvich estaven al corrent de l'acord secret de Balbo i Mussolini amb els espanyols de Renovació i d'Acció Vasca. GUARIGLIA, *Ambasciata di Spagna*, ps. 374-377, nota 2.

6. *The Foreign Policy of Hitler's Germany* (Londres 1970), ps. 288 i ss. Més acurat resulta Hugh THOMAS, *The Spanish Civil War* (Londres 1964), p. 218. Per a més referències, cf. J. F. COVERDALE, *Italian Intervention*, ps. 50 i ss.

7. Aquesta és també l'opinió de COVERDALE, *op. cit.*, p. 53.

8. Job 17, documents microfilmats del Saint-Anthony College, Oxford. L'ambaixada italiana a París lliurava a Primo de Rivera la suma de 50.000 lires el mes, reduïdes a 25.000 d'ençà de la fi del 1935, *ibid.* A canvi, ell fornïa informes detallats sobre la situació política espanyola. Per l'agost del 1935 a Roma era sabut que si els esdeveniments es precipitaven, la Falange probablement podria intentar molt ràpidament la conquesta del poder, per inversemblant que això pogués semblar aleshores, i hom comprenia molt bé que aquests esdeveni-

Així, doncs, entre el 1934 i el 1936 Mussolini féu costat paral·lelament i d'una manera secreta, a falangistes, monàrquics i tradicionalistes, fet que aclaureix com l'any 1932 la seva política espanyola no havia estat determinada de cap manera per consideracions ideològiques i que, en canvi, l'única condició determinant de l'ajut italià a les dretes espanyoles era el reconeixement de l'hegemonia política i econòmica d'Itàlia a la Mediterrània occidental. Foren precisament aquestes consideracions de política mediterrània les que determinaren la intervenció italiana a la guerra d'Espanya, i foren les mateixes consideracions utilitaristes les que feien avançar a Ernesto Carpi, pel febrer de 1942, la proposta d'abandonar l'afavoriment del règim franquista i de tornar a fer costat al retorn de la monarquia a Espanya, prenent en consideració el fet que Franco no havia concedit a Itàlia ni la penetració econòmica, ni proveïments de primeres matèries, ni cap ajut per al desenvolupament dels seus interessos a l'Amèrica Llatina.

En presentar a la secretaria particular del Duce una còpia de l'acord polític signat el 31 de març de 1934, i una còpia de l'acta feta en la mateixa data, així com una còpia de la carta que José Antonio Primo de Rivera escriví des de la presó a Goicoechea el 20 de maig de 1936 per invitar-lo a prendre la direcció del moviment falangista i, mitjançant aquest, dur a terme la restauració de la monarquia, Carpi assegurava que tenia la prova que en el programa de la Falange hi havia la restauració monàrquica a Espanya. A més, afirmava que era en interès d'Itàlia de prendre una posició oportuna respecte a això, alhora que s'avançaven en aquest joc els alemanys, que havien establert ja contacte amb personalitats monàrquiques a Madrid, amb la finalitat d'obtenir, del futur govern monàrquic, avantatges de caràcter polític, econòmic i estratègic:

«La situació actual d'Espanya no és sinó la continuació de la que s'inicià el 1934 (que havia tingut la benevolència i l'ajut del Duce per als monàrquics) i a la qual s'havia adherit la Falange, com es dedueix de la carta de Primo de Rivera, és a dir, situació contrària a un règim republicà i favorable a una restauració monàrquica.

»La desaparició del general Sanjurjo, designat cap de la Revolució, tingué per conseqüència la modificació de l'execució dels plans iniciats, i permeté que s'elevés al comandament suprem el general Franco, que no havia pres cap part ni a l'elaboració dels acords de Roma, ni als que unien el partit monàrquic amb Primo de Rivera.

»Cal fer notar que aquest darrer acord ja havia estat revelat l'any 1935 a les Corts, precisament quan —durant la discussió per l'adhesió espanyola a les tristament cèlebres sancions contra Itàlia— la minoria parlamentària monàrquica tradicionalista, encapçalada per Goicoechea i per Sainz Rodríguez, s'oposà violentament a aquesta aprovació, i Primo de Rivera se li afegí amb el grup dels seus diputats. Ja al primer article de l'acord del 1934 hi havia, en la lletra i en l'esperit, l'establiment d'Itàlia en una posició privilegiada pel que feia a la futura Espanya, i el reconeixement, a la Mediterrània Occidental, d'aquella posició directiva a la qual li donen dret la geografia i la seva potència.

---

ments podrien precipitar-se sens dubte en el cas d'arribada al poder d'un govern d'esquerra. Max GALLO, *Storia della Spagna franchista* (Bari 1972), ps. 60-61. S. G. PAINE, *Spanish nationalism in the 20th century*, a «The Review of Politics», vol. 26 (juliol de 1964), núm. 3, ps. 403 i ss.; R. CARR, *The Republic and the Civil War in Spain* (Londres 1971).

»El general Franco (a qui no fou demanada, el 1936, l'adhesió, com a cap de la Junta Militar, a l'acord prèviament firmat en aquella representació pel general Barrera), cregué més útil una política d'equilibri a l'estranger, i s'allunyà així d'aquella idea bàsica per als interessos dels italians a la Mediterrània occidental.

»L'apropament creixent en les relacions franco-espanyoles, tan ben treballat a Vichy per l'ambaixador Naquerica * (representant a Espanya des de fa molt de temps d'importants interessos anglesos i francesos) formava part del programa volgut per Franco d'equilibrar tant la seva persona com Espanya entre els interessos contraposats de les potències que l'han ajudat i de les altres.

»Fins i tot actualment la rigidesa de la política d'intercanvi del govern espanyol (que tot i ésser deutor, i per no poca quantitat, per l'ajut polític, fa difícil tota sortida de matèries necessàries per a Itàlia, sota el pretext específic que el nostre compte comercial és deutor de prop de 100 milions), no seria pas aplicada pel ministre d'Indústria i Comerç si no tingués l'aprovació del seu cap d'estat.

»Però el general Franco no ha reeixit amb la mateixa sort en la política interna i les seves vacil·lacions no han fet més que fer créixer enormement el descontentament del país.

»Precisament aquests dies hi ha hagut una demostració clara de l'estat d'ànim de les masses: la fredor de l'acolliment que, malgrat tota mena de preparacions propagandístiques, han tributat les poblacions catalanes a la seva visita, com igualment ha estat rebuda de ben baixa temperatura la que li ha fet el poble de Madrid quan va tornar-hi la setmana passada.

»La situació interna del país és molt però molt seriosa; tant pel malestar com pel descontentament que s'estén, tant des del punt de vista polític com econòmic i social. A força de tergiversacions, el país es troba cada dia davant de problemes cada cop més urgentment greus i que no se sap com resoldre.

»Les jerarquies que a través de la Falange en guien l'economia estan formades en gran part per homes sense preparació i sense experiència que, amb una lleugeresa inaudita, proposen i apliquen en matèria econòmica i social disposicions per a les quals caldrien anys de preparació prèvia i una gran amplitud de disponibilitats financeres. Hom somnia; hom vol aplicar mètodes emprats en països més evolucionats i així hom es trenca les cames.

»L'aplicació de la justícia (que ho permet tot als poderosos) ha acabat per crear el buit a l'entorn de la Falange i dels seus òrgans.

»L'exèrcit, l'única força organitzada, vol fer-ne la transformació, limitant-se a deixar-li només la tasca de la preparació de la joventut i de l'assistència social. No vol que continuï ni com a partit de govern ni com a força centralitzadora de la vida del país. Per això exigeix que sigui restaurada la monarquia com més aviat millor, i sosté que durant un llarg període de temps caldria que el país fos guiat d'una manera

* L'original diu Naquerica, però es tracta, evidentment, de l'ambaixador Lequerica. (N. del T.)

dictatorial per un govern elegit per un Cap triat pel Monarca, cap de l'estat. El restabliment de la monarquia és avui més que desitjat:

- 1) per les forces armades
  - 2) pels monàrquics de tots els colors
  - 3) pel clergat
  - 4) pels tradicionalistes (requetès), exclosa la minoria encapçalada pel senyor Fal Conde.
  - 5) per les masses populars treballadores, és a dir, per la immensa majoria del país.
- »En canvi, no la voldrien:
- 1) tots els qui han trobat un càrrec retribuït en les organitzacions de la Falange.
  - 2) la minoria tradicionalista de Fal Conde.

»El Consell Polític i el Consell Nacional, els màxims organismes consultius del règim estan composts en llur majoria per monàrquics. Els caps de les forces armades, de tots els graus i totes les especialitats, són monàrquics almenys en un 90 %.

»Una bona part dels actuals ministres (i entre aquests els de l'interior, de la guerra, de la marina i de l'aire) són monàrquics convençuts.

»El personal del ministeri d'afers estrangers és totalment, pot dir-se, devot de la monarquia (n'hi hauria prou per convèncer-se'n de preguntar-ho al personal de les dues ambaixades d'Espanya a Roma).

»El general Franco, tot i que sent al seu voltant les dificultats d'Espanya, creu que l'hora del seu comandament no ha passat encara i intenta d'enganyar fent cara a les pressions i a les indicacions que li arriben de tot arreu, tot esperant de guanyar temps.

»No pot haver-hi dubtes, la monarquia ha de tornar i ràpidament (com el Duce ja havia previst des del 1934), perquè és la forma d'estat que millor s'adiu a l'ànima espanyola i perquè les masses populars, cansades de sis anys de sofriments continus, la invoquen amb signes prou clars, esperant que puguin portar milloraments i un canvi de sistemes.

»Es tracta d'un problema intern que el país és en vies de resoldre per si mateix i tot fa creure que acabarà per resoldre's fatalment.

»Els alemanys ja fa temps que s'interessen pel problema i cal assenyalar que ja han tingut aproximacions significatives amb personalitats monàrquiques de Madrid. El representant personal del jerarca alemany de màxim relleu manté relacions contínues i cordials amb la persona que és tinguda pel màxim exponent polític de l'Espanya monàrquica del demà.

»En una situació semblant, cal preguntar-se si no seria d'interès per a Itàlia de prevenir el pròxim i cert futur i prendre una posició oportuna i adequada per l'eventualitat que hem indicat.

»Una simpatia benèvola i eficaç de part d'Itàlia envers el monarca i els futurs dirigents que n'hauran preparat l'accessió podria concretar, si es prepara a temps, avantatges per a Itàlia, ja sia de caire polític com econòmic, que caldria precisar en l'acord oportú.

»Hi ha raons per creure que hi podrien ésser contemplats diversos punts de justes compensacions per a Itàlia, com:

- a) posar al dia i precisar concretament una política espanyola favorable a Itàlia (en aplicació de l'article 1r. de l'acord del 31-3-1934).
- b) modificació de l'acord de reembossament de l'emprèstit polític, anticipant-ne la data de caducitat i posant així a disposició d'Itàlia sumes en pesetes que li permetessin l'adquisició de béns importants per a les seves necessitats sense retards ni destorbs;
- c) transformació de la seu actual de la Banca del Lavoro d'Espanya o, millor encara, autorització tàcita per a regir una entitat bancària espanyola que permeti una penetració efectiva i productiva econòmico-financera d'Itàlia a Espanya;
- d) una política d'Espanya envers els estats iberoamericans que tingui una comprensió plena de l'amistat i de les necessitats italianes.
- e) participació italiana en la construcció i gestió dels ferrocarrils espanyols sota l'estret de Gibraltar, participació que permetria a Itàlia d'intervenir en el futur de les comunicacions terrestres entre Europa i Àfrica, així com als enllaços amb la importantíssima línia francesa Níger-Mediterrània, actualment en construcció.

»Allí on hom considerés que calien d'altres arguments caldria que fossin indicats per tal de poder-los proposar atentament a la consideració espanyola.

»Així, si fos aquest el desig definitiu, podria arribar-se a l'estipulació d'un acord veritable i autèntic, signat com cal i d'una manera vinculant, per part espanyola, per delegats formalment autoritzats (entre els representants monàrquics) i pel mateix futur monarca.»⁹

No se sap com reaccionà Mussolini als suggeriments de Carpi. Amb tota probabilitat, el moment polític —febrer de 1942— desaconsellava per ell mateix tota mena d'aventures a Espanya. A més, l'única prova concreta que Carpi proporcionava sobre les presumptes aspiracions monàrquiques espanyoles, és a dir, la carta del fundador de la Falange al dirigent del partit monàrquic i signatari dels acords del 1934¹⁰ era insuficient per garantir, *després de sis anys*, l'èxit d'una acció semblant.

9. FO 371-49934, Centre de les Forces Aliades, 19 de juliol de 1945. Documents trobats a Villa Mussolini. Afer Carpi, 7 de febrer de 1942. Cf. Saint-Anthony College Collection, Espanya, sobre 67, fascicle 463/R, Secretaria Particular del Duce. Correspondència reservada.

10. Heus ací el text de la carta o «testament polític» de Primo de Rivera:

«Presó Model, 20 de maig de 1936.

»Excm. Sr. Antonio Goicoechea,

»Estimat amic meu:

»Veig, com vós, la tràgica situació d'Espanya i considero que cal pensar amb urgència en remeis extraordinaris. La meua situació de detingut m'impedeix de realitzar moltes activitats, i a més sense la direcció del moviment, que creix cada dia amb tota eficàcia. Si en aquestes activitats prop de persones que no poden venir-me a visitar, vós volguéssiu assumir la meua representació, us n'estaria molt agraït, perquè tinc proves repetides de la vostra lleial manera de comportar-vos com a amic.

Però, de tota manera, no deixa d'ésser significatiu que l'any 1942, a Roma, es tinguessin encara per vius i operatius els acords del 1934.

En tot cas, fins i tot si els acords del 1887 haguessin estat renovats regularment, llur validesa hauria estat com a mínim dubtosa, a causa de l'escassa coincidència entre el text italià i el britànic. Al seu temps, lord Salisbury evità totes les notes vinculants del text de Crispi, i es limità a publicar només declaracions de bona voluntat «en l'interès de la pau i la independència dels territoris situats a la Mediterrània», fins a tal punt que Crispi acomiadà el comte Corti el mateix dia en què se signaren tals acords. La diferència entre els texts dels acords, signats el 12 de febrer de 1887, és evident. La nota del comte Corti era la següent:

«El govern de Sa Majestat el Rei, animat pel desig d'establir amb el de Sa Majestat la reina de la Gran Bretanya i Irlanda una entesa sobre diverses qüestions que afecten llurs interessos, opina que aquesta finalitat es podria assolir amb l'adopció de les bases següents:

- 1) Hom mantindrà, tant com sigui possible, el *statu quo* a la Mediterrània, així com a l'Adriàtica, la mar Egea i la mar Negra. Hom tindrà, per tant, cura de vigilar i, si cal, impedir tot canvi que, sota la forma d'annexió, ocupació, protectorat o de qualsevol altra manera, atempti contra la situació actual, en detriment de les dues potències.
- 2) Si el manteniment del *statu quo* esdevé impossible, hom farà per manera que no produeixi cap modificació més que com a conseqüència d'un acord previ entre les dues potències.
- 3) Itàlia es troba disposada a fer costat a l'obra de la Gran Bretanya a Egipte. La Gran Bretanya, per la seva banda, estarà disposada a afavorir, en cas d'invasió per part d'una tercera potència, l'acció d'Itàlia sobre qualsevol altre punt del litoral del nord d'Àfrica i especialment a la Tripolitània i la Cirenaica.
- 4) En general, i en la mesura en què ho permetin les circumstàncies, Itàlia i Anglaterra prometen de fer-se costat mútuament a la Mediterrània en qualsevol divergència que pogués sorgir entre una d'elles i una tercera potència.

«Expressem la confiança que aquestes bases rebran l'assentiment del govern de Sa Majestat la reina...»

Lord Salisbury responia, a la mateixa data:

«Senyor ambaixador:

«La declaració de política italiana que conté el despatx de la Vostre Excel·lència del 12 de l'actual ha estat rebuda pel govern de Sa Majestat amb una gran satisfacció, car li permet d'expressar la reciprocitat cordial dels sentiments amistosos del comte Robilant i de manifestar el

---

«Amb l'afecte de sempre, us saluda i us regracia a la bestreta el vostre amic que us estima,

seu propi desig de cooperar cordialment amb el govern d'Itàlia en afers d'interès comú per a les dues nacions. El caràcter d'aquesta cooperació caldrà que sigui decidit per aquestes quan hi hagi ocasió, d'acord amb les circumstàncies del cas. En interès de la pau i de la independència dels territoris adjacents a la mar Mediterrània, el govern de Sa Majestat desitja actuar en la més estreta entesa i atenció amb el d'Itàlia. Les dues potències desitgen que les costes de l'Euxina, l'Egea, l'Adriàtica i la costa nord d'Àfrica romanguin en les mateixes mans que es troben ara. Si, a causa d'algun esdeveniment calamitos, esdevé impossible de mantenir el *statu quo* absolut, ambdues potències desitgen que no hi hagi cap engrandiment del domini de cap altra gran potència damunt de cap porció d'aquestes costes.

»Serà el desig sincer del govern de Sa Majestat de prestar la seva millor cooperació, tal com s'ha expressat més amunt, al govern italià per tal de mantenir aquests principis cardinals de la seva política.»¹¹

L'any 1934 el govern espanyol comunicà al britànic només l'acord polític amb Itàlia referent al manteniment del *statu quo* i els termes del tractat comercial.¹²

El compromís espontani italià de respectar «els drets territorials» d'Espanya a la Mediterrània fou acollit a Londres amb una certa mesura de satisfacció, en part perquè la posició recíproca anglo-italiana sobre el manteniment del *statu quo* a la Mediterrània Occidental no tenia res de clara, i precisament per causa d'algunes de les opcions que la Gran Bretanya havia dut a terme en el curs dels darrers cinquanta anys.

Aparentment, els acords bilaterals establerts el 1887 entre Itàlia i Espanya, d'una banda, i entre Itàlia i la Gran Bretanya, de l'altra, encara romanien en vigor. Sobre el camp del dret internacional, en canvi, aquests acords, no renovats en cloure's el termini dels deu anys, eren considerats lletra morta per les autoritats britàniques des de l'any 1903.¹³

Per si fos poc, en el curs de les negociacions anglo-franco-espanyoles dutes a terme entre el 1905 i el 1907, amb vista a un acord tripartit a la Mediterrània occidental, França havia proposat debades més d'una vegada la necessitat d'incloure també Itàlia en l'acord final. Per tal de no reforçar la posició italiana a la Mediterrània, després dels acords tripartits del 1906 relatius a Etiòpia, el Foreign Office havia rebutjat la proposta francesa, i només a causa de determinades indiscrecions per part de la premsa internacional, es decidí finalment de comunicar a Itàlia la naturalesa d'aquests nous acords anglo-franco-espanyols, a la mateixa vigília d'haver-los signats.¹⁴

D'una manera anàloga, caigué en el buit, per l'oposició britànica, el projecte

11. FO 371-20384-J3086-I, 4 de juliol de 1935.

12. FO 371-19745-W1071-1071 Grahame, Informe sobre Espanya per a 1934, 21 de gener de 1935.

13. FO 371-20384 R7203-294-67; FO Minutes del 3-4 de novembre 1936.

14. FO 371-20384-R6682-294-67, FO, Nr. Fone, 29 d'octubre de 1936. Memoràndum relatiu a l'intercanvi de notes anglo-franceses amb Espanya l'any 1907 referents al manteniment del *statu quo* a la Mediterrània. Segons la documentació britànica, Espanya des del juny de 1905 s'havia declarat disposada a no alienar els seus territoris d'importància estratègica, mentre que Anglaterra es comprometia a assistir el govern espanyol en la defensa del seu territori nacional. L'acord anglo-espanyol fou signat el 16 de maig de 1907. El mateix dia fou signat l'acord franco-espanyol «relatiu als interessos comuns dels dos països a la Mediterrània i a l'Oceà Atlàntic oriental».

francès d'un pacte de no-agressió i pel manteniment del *statu quo* a la Mediterrània occidental, projectat pel juliol-agost de 1933, pacte que hauria hagut d'incloure Espanya, França, la Gran Bretanya i Itàlia.¹⁵

Els acords polítics italo-espanyols del març de 1934, relatius al manteniment del *statu quo* a la Mediterrània, expliquen l'eco profund que tingueren els acords italo-francescos del gener de 1935 a Espanya.

Tot i manifestar la satisfacció del govern espanyol pels acords de Roma com a factors per a la conservació de la pau europea, el ministre d'afers estrangers Rochat mostrava una certa irritació pel fet de no haver estat informat d'aquelles negociacions —especialment pels detalls que es referien a certs acords africans que mereixien tota l'atenció per part d'Espanya, atesa la seva posició entre Europa i Àfrica— i conclouïa dient que era desitjable que, en data no llunyana, totes les nacions amb interessos a la Mediterrània, sense excloure'n cap, prenguessin acords seriosos per tal de reexaminar els problemes comuns i per cercar-ne conjuntament la solució parcial o general.¹⁶

En ocasió, entre el gener i el maig del 1935, de la qüestió de promoure amb la Gran Bretanya la revisió de l'estatut de Tànger, i de rectificar amb França les fronteres recíproques al Marroc, aquests temes formaren part dels discursos fets a les Corts.¹⁷ Per la seva banda, Goicoechea, dirigent dels monàrquics de dreta i signatari dels acords del 31 de març de 1934, proposava de mantenir relacions més estretes amb Itàlia en lloc d'amb França i la Gran Bretanya respecte a totes les qüestions mediterrànies. Per a Espanya era una qüestió vital de mantenir la llibertat dels estrets. Per aquest motiu, Espanya reivindicava la seva autoritat a Tànger, com a contrapès al domini britànic de Gibraltar. Des d'aquest punt de vista, els interessos italians semblaven coincidir amb els espanyols, puix que a la conferència de Londres del 1923 Itàlia havia aclarit que la llibertat de l'estret de Gibraltar no sols constituïa per a ella un problema de seguretat, com ho era per a la Gran Bretanya, sinó «una qüestió de vida o de mort...» com ho era per a Espanya.¹⁸

En conclusió, hom tendí a precisar, després dels acords Laval-Mussolini, que la política espanyola no quedava «indiferent» o «al marge» davant dels grans problemes internacionals que interessaven totes les potències mediterrànies.

Gairebé com per a confirmar aquestes afirmacions, des de l'inici del 1935 el govern Lerroix començà un programa seriós per tal de reorganitzar i expandir les forces militars.¹⁹

Pel gener del 1935 el ministeri de marina presentà una petició a les Corts per a la modernització d'alguns creuers, per a l'armament dels vells vaixells de guerra i per a la construcció de 12 torpediners. Amb aquesta ocasió, feia aprovar un programa omnicomprensiu per a l'obertura de crèdits nacionals a favor de les noves construccions navals, de la fortificació de les illes Balears i

15. Documents Diplomatiques Français, esmentats des d'ara DDF, 1.ª sèrie, vol. iv, N. 62, Paul-Boncour a Herbet, 31 de juliol; N. 87, Herbet, ambaixador a Madrid, a Paul-Boncour, 6 d'agost; N. 124, Herbet, 19 d'agost de 1933.

16. FO 371-19735-W1075-18-41, Grahame, Madrid, 29 de gener de 1935; W1076, *id.*, 20 de gener de 1935.

17. FO 371-19735-W909-19-41, Grahame, Madrid, 30 de gener; FO 371-19700-W4327-126-28, Grahame a Simon, 15 de maig de 1935.

18. FO 371-19700-W4327-W4642-126-28, Grahame, Madrid, 15, 21 de maig de 1935.

19. Per als esdeveniments interns espanyols, *cf.* FO 371-19745-W1071-1071-41. Grahame, 21 de gener de 1935. «Annual Report for 1934», ja citat.

del Marroc i de la reorganització completa de l'aviació.²⁰ Per exemple, el decret publicat per la «Gaceta de Madrid» del 8 de març de 1935, hom aprovava una suma de 447,5 milions de pessetes per a despendre-les en el curs de cinc anys, «per a la defensa de l'arxipèlag de les Balears, que és d'una extrema urgència i d'una importància singular per a les finalitats de la defensa marítima espanyola, perquè aquestes illes ofereixen avantatges excepcionals des d'un punt de vista aeri i marítim...»

Les obres de fortificació comprenien la instal·lació de bateries de costa per a la defensa naval i sobretot aèria, així com l'erecció de dipòsits de mines i de carburant a Palma, Pollença i el port de Maó.²¹

Pel juliol de 1935 aquestes obres de fortificació, així com la reestructuració i l'increment de les forces armades de la marina i de l'aviació ja s'havien dut a terme en molt àmplia mesura. Hom mostrava interès especialment per dur a terme els nous programes navals que preveïen l'expansió dels submarins i dels caça-torpediners d'un model novíssim.

Aquest fervor militar sobtat —encara més notable pel fet que trencava bruscament la tradicional inèrcia espanyola en la matèria— desvetllava molt d'estupor a Londres, però també una certa mesura de satisfacció, perquè era evident que si Espanya decidia d'ésser autosuficient en matèria de defensa militar, el Regne Unit només podia guanyar-hi. Segons les explicacions oficials, publicades per alguns membres de les corts i de l'*entourage* de l'ambaixada espanyola a Londres, aquell «nou camí» s'explicava en part amb el rearmament alemany, que violava el tractat de Versalles, i en part pels acords Laval-Mussolini del gener de 1935. Pel que digué el ministre dels afers estrangers espanyol a les Corts el 29 de gener, «...Espanya té tot el dret de prendre part a tot nou acord que pugui alterar el *statu quo* a la Mediterrània.» Com que això no havia succeït, amb més motiu encara Espanya tenia el dret de predisposar la defensa del seu territori nacional «...contra eventuals complicacions que podrien seguir-se d'alguna temptativa, per part d'alguna potència, de violar la neutralitat espanyola...»²²

L'actitud complaguda de les autoritats britàniques fou, però, de ben curta durada. El caire que prengueren els preparatius de defensa espanyols poc després l'obligaren a dubtar, de fet, encara que fos només a mitges, de les raons que havien determinat aquell sobtat desvetllament militar per part d'Espanya. La primera hipòtesi, la d'un cop de mà imminent per part dels caps militars, guanyà progressivament terreny entre el febrer i el juliol del 1935. Aquesta hipòtesi es veia confirmada per determinades disposicions espanyoles, com la concentració de tots els poders de decisió en mans del restringidíssim Consell de la Guerra, excloent-ne el mateix ministre, la reorganització en massa de les forces armades, obra de Gil Robles, el procés anormal de promoció a l'estat major de la marina, de l'exèrcit i de l'aviació, fins al punt de posar les palanques del comandament en mans d'oficials relativament joves com, per exemple, Franco i Mola, i, finalment, l'inici de contínues i ostensibles maniobres militars d'un cap a l'altre de la península Ibèrica. D'altra banda, ni Gil Robles ni el general Mola

20. FO 371-19745-W679-679-41, *sir* Grahame, Madrid, 18 de gener de 1935; FO 371-19735-W2886-18-41, *id.*, 26 de març de 1935.

21. FO 371-19745-W2555-679-41, Grahame, 16 de març de 1935.

22. FO 371-19745-W2598-W2260-679-41, Grahame, 16 i 19 de març de 1935. Cf. «The Times» de Londres del 16 de març.

ni el general Franco no ocultaven pas gens la imperiosa necessitat de «desvetllar de nou l'exèrcit».²³

Gradualment, però, s'anà obrint camí una altra hipòtesi, encara que amb molta dificultat, entre les autoritats britàniques. A l'inici del mes de febrer l'encarregat dels afers italians a Madrid comunicava confidencialment a Grahame que la Comissió d'Estat, o bé el ministeri d'afers estrangers espanyols, havia decidit de col·locar una sèrie de bateries per a la defensa naval i aèria als turons al nord de Gibraltar i que, en cas de queixes per part britànica, ja es tenia a punt la resposta: «...No era afer dels anglesos allò que Espanya fes en el seu territori nacional...»²⁴

Per més que fos alarmant, aquesta informació no fou interpretada a Londres en el seu sentit exacte, perquè, per costum, cada cop que reapareixia l'orgull espanyolista, la Gran Bretanya mirava amb sospites França com a país que intentava sempre d'arrossegar Espanya cap a perilloses aliances continentals, i d'interferir en els seus afers interns. També fou atribuïda com de costum a les intrigues franceses una altra comunicació, feta aquest cop directament pel govern espanyol: que amb vista de les greus dificultats econòmiques del país s'havia arribat a la conclusió que «si Espanya abandonava la seva posició habitual de neutralitat continental i de reserva davant de tota entesa política, hauria millorat certament molt la seva situació econòmica, i a canvi d'una aliança política hauria pogut obtenir notables avantatges comercials del seu eventual aliat».²⁵

Hom no pensà ni de lluny, a Londres, que aquest «aliat» pogués ésser Itàlia i que Roma pogués d'alguna manera inspirar la política de Madrid.

Les perspectives polítiques de les autoritats britàniques es veïeren obligades a aprofundir-se. Entre el mes de maig i el juny els espanyols havien emplaçat canons a tota la costa meridional, precisament al davant de Gibraltar.

Les defenses de Tarifa, la punta extrema meridional que sobresurt de la fortalesa britànica, eren impressionants. Paral·lelament, bateries pesants per a la protecció naval i aèria s'alçaven no sols a tota la línia costera de les Balears, sinó fins i tot al mont Mongó, que dominava Gibraltar des d'una alçària de 800 m. A les Balears es feien treballs febrils per tal de convertir els ports en bases navals, especialment per a submarins, i per a la construcció d'aeròdroms i camps d'atterratge. Obres semblants de fortificació es trobaven en curs també a Ceuta, Tànger, Sierra Bullones i a d'altres zones del Marroc que, de fet, haurien estat prohibides, segons els articles 6, 7 i 14 de la convenció anglo-hispano-francesa del 8 d'abril de 1904 relativa a la zona internacional.²⁶

Fins i tot al cim del Monte Acho, a la punta oriental de la península de Ceuta, els canons espanyols miraven cap a Gibraltar. A l'octubre les fortificacions espanyoles al Marroc havien arribat a una proporció tal, que feien gairebé empallidir d'enveja les italianes del Dodecanès. Segons l'almirall C. V. Osborne, enviat en missió especial a Tànger, «els canons de gran calibre són de construcció moderníssima i capaços de tenir un camp d'acció que arribi a Gibraltar. Es troben apuntats vers la banda E de la fortalesa. Hi ha també altres posicions de bateries

23. FO 371-19745-W5497-679-41, Grahame, 18 de juny de 1935, que inclou un informe de l'agregat militar T. G. G. Heywood, del 12 de juny.

24. FO 371-19735-W1542-18-41, Grahame, 9 de febrer de 1935.

25. FO 371-19735-W2886-18-41, Grahame, 26 de març de 1935.

26. FO 371-19745-W5163-W5168-679-41, Mr. SCOTT, Madrid, 4, 7 de juny de 1935 i *ibid.*, W5497-679-41. Grahame, 18 de juny de 1935.

contra la costa, però molt ben camuflades. Hi ha altres bateries que apunten cap a la banda occidental de Gibraltar».²⁷

Cal notar que aquestes preparacions defensives *no* coincidien amb les directrius impartides el mes de juny de 1934, relatives a l'increment de les defenses navals espanyoles per contrapesar la construcció dels dos cuirassats italians. En aquella ocasió l'estat major espanyol havia previst només la fortificació del triangle estratègic Cartagena-Maó-Barcelona i l'establiment coster de naus britàniques i franceses, per tal d'obtenir llur estreta col·laboració en cas d'una crisi amb Itàlia a la Mediterrània.²⁸ Ara, en canvi, era evident que aquell desplegament de forces espanyoles, en una zona totalment diferent, i *sense* cap cooperació francesa o britànica, tenia per objectiu tancar Gibraltar dins d'una tenalla.

Aquesta situació era tant més desconcertant pel fet que les relacions anglo-espanyoles eren, com de costum, òptimes. Més que alarmades, per això, les autoritats britàniques es trobaven profundament sorpreses, i no reeixien a explicar-se aquella sobtada presa de posició. Ni era fàcil tampoc d'explicar-se *on* podia haver trobat Espanya, tot de cop, tants diners i tant d'armament.

L'estupor britànica augmentà encara més entre el juliol i l'agost del 1935, quan totes les tropes espanyoles disponibles, sense excepció, des de l'artilleria a la infanteria, incloses les tropes mecanitzades i les unitats dedicades a la defensa antiaèria, foren concentrades entre la costa meridional, el Marroc i les Balears. Entre el juliol i l'agost de 1935, doncs, els moviments de tropes, les grans maniobres militars i exercitacions tàctiques es convertiren en una cosa de cada dia, a Espanya, sota la mirada complaguda de Gil Robles, del general Franco, del general Mola i dels altres membres del Consell de Guerra.

Es tractava, en aparença, d'impressionar els rebels de les mines d'Astúries, encara que aquella revolta havia estat ara ja dominada del tot des de feia bastant de temps. Tot mostrant-se satisfet pel «desvetllament» de l'exèrcit, Gil Robles, ministre de la guerra, informava que aquestes exercitacions, per ara només experimentals, esdevindrien regulars, per a tots els cossos de l'exèrcit, a partir de l'any següent.²⁹

Alguns extrets del «Morning Post» i del «Manchester Guardian» proporcionen un quadre molt acurat de la mobilització espanyola el dia 21 d'agost d'aquell any:

«El sorprenent i sobtat moviment de tropes des de diverses parts d'Andalusia en direcció a Tarifa a les darreres vint-i-quatre hores no ha estat atribuït aquí a cap altra raó que a les maniobres tàctiques. Tarifa és la punta extrema meridional d'Espanya, davant de l'estret de Gibraltar. Hom en manté una reserva absoluta, als cercles governatius, i fins ara la premsa no fa cap referència a aquests moviments de tropes. Davant la manca d'una explicació oficial, a l'estranger es fan les conjectures més diverses. Durant les dues darreres reunions del govern s'ha discutit la defensa del territori nacional i la mobilització de l'exèrcit. Fa una setmana es discutí la crisi italo-etiòpica i les seves possibles repercussions, i hom cregué oportú, en vista de la llarga línia costera d'Es-

27. FO 371-19706-W9485-1832-28, cònsol accidental general Gardiner, Tànger, 25 d'octubre de 1935; W4557-1832-28. Mr. Gye, Tànger, 20 de maig de 1935.

28. DDF, Série I, vol. vi, núm. 379. Herbettes a Barthou, 23 de juny de 1934.

29. FO 371-19745-W7510-679-41, Mr. Ogilvie-Forbes, Madrid, 15 i 26 d'agost de 1935, que inclou un informe de T. G. G. Heywood, del 27 de juliol de 1935; W7405, de l'almirallat al Foreign Office, 22 d'agost, i W7458, Clerk, París, 23 d'agost.

panya a la Mediterrània i dels seus interessos a l'Àfrica, de reforçar les defenses costeres i particularment la línia estratègica de les Balears. Hom diu que l'actual concentració de tropes a Tarifa és un assaig general per veure amb quina rapidesa poden mobilitzar-se les tropes en cas d'un atac per sorpresa sobre Gibraltar, a la frontera amb Espanya...

»Un nombre considerable de tropes, incloses la infanteria i l'artilleria amb l'armament bèl·lic complet, han arribat a Cadis, Màlaga, Còrdova i a les ciutats de la costa meridional. A Tarifa el flux és continu. Hom espera, aquest vespre, l'arribada d'altres destacaments. La brama repetida que hi hauria hidroavions italians que haurien davallat a Tarifa per a proveir-se de combustible, ha estat desmentida per les autoritats interessades. Pel que sembla, les tropes han emprès unes manobres.

»A més, tres batallons d'infanteria són esperats a Algesires, la ciutat espanyola que es troba al davant de Gibraltar, amb dos regiments de cavalleria. Un altre regiment d'infanteria, provinent de Màlaga, és esperat a San Roque, la ciutat que els espanyols construïren l'any 1704, després de la pèrdua de Gibraltar. Totes les tropes allotjades habitualment a San Roque es troben ara aquarterades a La Línea, encara més a prop de Gibraltar. Pot comprendre's que la veritable raó de tota aquesta notable activitat militar és que Espanya ha decidit de mantenir a la vista l'estret de Gibraltar. Circulen veus que afirmen que Gran Bretanya té intencions de tancar l'estret.

»Dues bateries d'artilleria de camp han estat enviades a Eivissa, a les Balears, i el segon regiment d'artilleria lleugera deixarà Barcelona per anar a Rouga, prop de Gibraltar. Dues naus de guerra han arribat a Barcelona i dues més a Mallorca. Hom manté un secret absolut sobre les raons de tots aquests moviments de tropes i de naus de guerra.»³⁰

Pel setembre, la línia defensiva espanyola era completa, de Tarifa a San Roque, a La Línea, a Algesires i fins a les Balears. Amb els dos decrets publicats el 3 de setembre i el 2 d'octubre, restava prohibit el vol sobre les Balears, molt més enllà de l'habitual límit de tres milles de les aigües territorials. La prohibició afectava, en efecte, íntegrament les dues illes d'Eivissa i Formentera i llurs aigües territorials, tot el territori de l'illa de Mallorca i les seves aigües territorials, així com els dos corredors marítims de les badies d'Alcúdia i de Palma.³¹

A Londres, hom estava convençut que Espanya temia d'un moment a l'altre l'esclat d'una guerra mediterrània, el tancament de l'estret de Gibraltar i per tant la invasió italiana de les Balears o del Marroc. Davant d'aquesta perspectiva, observar Gibraltar amb un semblant desplegament de tropes i de canons servia no sols com a mesura de precaució, contra una eventual violació italiana de la neutralitat espanyola, sinó també com a mesura dissuasòria contra l'almirallat britànic, per tal d'evitar que aquest tanqués l'estret de Gibraltar i precipités així el conflicte amb Itàlia. Amb tota probabilitat, les autoritats es decantaven més per la segona alternativa que no pas per la primera.

És difícil, de fet, creure que Espanya, que s'havia mostrat contrària tant a

30. «Morning Post» dels corresponals de Madrid i Gibraltar, 21 d'agost, i «Manchester Guardian», dels corresponals de Barcelona i Gibraltar, 21 d'agost; cf. FO 371-19745-W7511-679-41, Dr. L. P. Gishingham, 23 d'agost; i W7778, Mr. Ogilvie-Forbes, 30 d'agost.

31. FO 372-3154-T13991 Ministeri britànic de l'aire al Foreign Office, 28 de novembre de 1935.

la imposició de sancions com a la signatura d'una entesa mediterrània contra Itàlia, s'arrisqués a baixar al camp tota sola per defensar Gibraltar, o encara que fos per contestar una aventural ocupació italiana del seu territori nacional. En aquest cas, hauria estat dins dels seus interessos d'involucrar en aquesta acció les altres potències mediterrànies, i en primer lloc la Gran Bretanya i França. A més, fins i tot a nivell de mera precaució, hauria estat lògic, a més d'obligat, per part espanyola, de concertar un pla de defensa amb la Gran Bretanya i França, sobre la base dels acords bilaterals del 1907, que continuaven en vigor, o almenys proporcionar explicacions exhaustives relatives a aquelles mesures defensives solitàries. I, en canvi, no havia fet cap esment de la present tensió internacional deguda a la crisi etiòpica, sinó que, contràriament, subratllava que la controvèrsia actual era exclusivament un afer d'Itàlia i de la Gran Bretanya.³²

L'almirallat i els caps d'estat major francesos estaven convençuts que Espanya temia que, com a represàlia contra una eventual clausura britànica del canal de Suez, Itàlia no bombardegés Gibraltar.³³

Com que la clausura del canal de Suez es trobava fora de la qüestió per totes les raons que coneixem prou bé,³⁴ les preocupacions que podien despertar les precaucions espanyoles no havien de causar cap inquietud, segons l'almirallat britànic.

Durant tot l'any 1935, per tant, Londres decidí d'ignorar els canons espanyols que apuntaven cap a Gibraltar.

Aquesta situació, precisament a la fase culminant de la crisi mediterrània, serveix per demostrar que Espanya tenia la intenció de treure's del damunt el control tradicional britànic i intentar un joc polític més lliure, que tingués presents els acords político-comercials contrets amb Itàlia el 1934 i que pogués tal vegada inspirar-se en el desenvolupament de les circumstàncies. També és possible que, durant tot el curs del 1935 els militars espanyols haguessin mantingut contactes directes amb Roma i, consegüentment, haguessin predisposat l'encerclament estratègic de Gibraltar. Però ni tan sols la documentació britànica disponible no ens resulta suficient per aclarir aquest punt important.³⁵

És cert, però, que l'actitud ambigua que Espanya mantingué en relació amb la Gran Bretanya deixava entreveure la possibilitat que totes aquelles mesures militars, tant terra endins com a l'entorn de Gibraltar, poguessin esdevenir una arma de doble tall, si l'almirallat hagués pres disposicions per tancar l'estret o si el contenciós italo-britànic a la Mediterrània³⁶ hagués desembocat en un conflicte obert.

Els contactes entre Roma, determinats generals espanyols i altres persones altament situades apareix que eren ja en curs *abans* de l'esclat de la revolta del Marroc. Pel juliol de 1936, des de Praga, fonts solvents informaven el Foreign

32. FO 371-19135-W4953-18-41, Vansittart, minuta del 18 de setembre de 1935.

33. FO 371-19745-W7571-679-41. Apreciació sobre la situació a Espanya feta verbalment per l'alt comandament francès a l'almirallat. París, 23 d'agost.

34. *Ibid.*

35. Cal tenir present que, abans de l'esclat de la guerra civil espanyola, les relacions político-diplomàtiques d'Espanya amb les diverses potències continentals i, per tant, també amb Itàlia, no havien estat mai objecte d'un interès particular per part britànica. En relació amb això, la documentació del Foreign Office per als anys 1934-35 que s'hi refereix és veritablement irrisòria si es compara amb la relativa, per exemple, a les relacions italo-alemanyes, franco-italianes o franco-alemanyes.

36. Cf. R. QUARTARARO, *La crisi mediterrànea del 1935-36*, a «Storia Contemporanea», any vi, 1975, núm. 4, ps. 801-846.

Office que Roma duia des de feia setmanes els fils d'aquestes negociacions per tal d'introduir un règim de dretes a Espanya. Per part italiana, el primer objectiu era de «fer tornar insostenible la posició britànica a Gibraltar ... i transformar gradualment la Mediterrània en un llac italià».³⁷

Amb tota probabilitat, fou precisament en el curs d'aquests tractes verbals que fou decidida la mesura de l'acció italiana a favor dels nacionalistes i la col·laboració política i comercial recíproca entre Itàlia i Espanya a la Mediterrània occidental, que hauria després desembocat en els protocols del 28 de novembre de 1936.³⁸

Per ells sols, l'esclat de la guerra civil espanyola i la intervenció italo-alemanya eren raons més que suficients per monopolitzar de sobte l'interès de Londres per la política estrangera d'Espanya. Cal afegir, a més, que, precisament a la segona meitat del 1936, el Foreign Office havia reeixit per propi compte a reconstruir les línies essencials de la política italiana a la Mediterrània. Les preocupacions franco-britàniques sobre possibles involucracions germàniques i italianes en la Guerra d'Espanya a la zona de Tànger, a Ceuta o a les Balears³⁹ s'amplificaven a simple vista com es dedueix del següent informe de l'Intelligence Service britànic:

«Informacions secretes rebudes de Tànger durant la primera meitat del 1936 contenen un considerable volum de proves que demostraven que:

- a) Una organització d'espionatge elaborada, les activitats de la qual han estat dirigides en grandíssima part contra Gibraltar, té l'origen en l'agregat militar italià a Tànger.
- b) Aquesta organització fa servir els italians que formen part de les forces de policia de la zona internacional i de la Falange Espanyola a Tànger, els membres de la qual mantenen estretíssimes relacions amb els membres del consolat general italià i del Fascio local.
- c) La premsa francesa, espanyola i marroquina rep amplis subsidis a través de l'agregat de premsa del consolat italià.

»La revolució certament ha ofert excel·lents oportunitats als italians

37. FO 371-20245-R4686-20. Mr. Hadow, Praga, 31 de juliol de 1936. J. F. Coverdale nega, al capítol primer, cap relació preliminar entre Roma i els generals rebels, a l'*op. cit.*, ps. 62-64.

38. Protocol italo-espanyol del 28 de novembre de 1936, a la «Rivista di Studi Politici Internazionali», XIII-XIV (juliol de 1946 - octubre de 1947), ps. 541-42. Itàlia es comprometia a ajudar Espanya a mantenir la seva independència territorial i a restaurar l'ordre social i polític. Ambdós països haurien coordinat llur acció en totes les qüestions d'interès mutu, especialment a la Mediterrània, no haurien estipulat aliances que poguessin perjudicar-los recíprocament i haurien col·laborat, en canvi, a la reforma de l'article 16 del Covenant. Com Anfuso explicà a Franco, Itàlia estava disposada a enviar a Espanya una divisió sencera de Camises Negres, 4.000 homes de la qual ja havien estat organitzats en quatre batallons. Però primerament Itàlia volia garanties concretes sobre la futura política espanyola. Aquesta havia, de fet, de comprometre's a «adaptar-se, a la Mediterrània, a la política italiana i a barrar el pas a les tropes colonials franceses a través dels territoris espanyols. Documents on German Foreign Policy (des d'ara DGFP) D, vol. 3r., núm. 137, 1 de desembre de 1936, que inclou el text de l'acord italo-espanyol. Aquest acord fou molt mal acollit a Berlín, entre altres raons perquè Alemanya no n'havia estat informada *a priori*. *Ibid.*, N. 142. Ministre d'afers exteriors a l'ambaixada d'Itàlia a Berlín, 5 de desembre de 1936.

39. DGFP, D, vol. III, N. 19. L'ambaixador a la Gran Bretanya al ministre d'afers estrangers, Londres, 31 de juliol de 1936.

per intensificar llurs activitats, tendents a establir la influència d'Itàlia a la Mediterrània occidental en contraposició a la Gran Bretanya. L'altra nova, sovint repetida, que Ceuta o Tetuan havien estat ofertes a Mussolini a canvi de la seva ajuda, ha estat naturalment negada tant pel general Franco com per Itàlia.

»Un altre informe assegurava que els italians miren de guanyar la possessió de les Balears... Dos almiralls francesos el 5 d'agost vingueren expressament de París a fi de conferenciar urgentment amb el primer lord de l'almirallat, referir aquestes informacions i subratllar el perill implícit que suposa per als interessos britànics. Per tant, les proves que Itàlia ha fornit armes i homes als rebels espanyols són incontrovertibles. Així se sap de cert que el representant italià a Tànger es trobava en contacte directe amb el general Franco per al subministrament de material bèl·lic; que els membres de les tripulacions dels primers esquadrans d'aparells italians enviats per ajudar Franco havien estat reclutats algun temps abans que no esclatés la guerra; i que el trasllat ràpid de tropes per part del general Franco del Marroc cap a Espanya havia estat dut a terme amb l'ajuda de naus i avions italians. Informacions que ens arriben de fonts molt fiables però particularment delicades, confirmen la certesa d'aquests informes...»⁴⁰

En el curs de la seva conversa amb lord Chatfield, esdevinguda el 5 d'agost de 1936, l'almirall Darlan i l'almirall Decoux, de l'estat major de la marina francesa, s'havien mostrat extremament preocupats.⁴¹

Segons les seves informacions secretes, Itàlia tenia la intenció d'aprofitar la crisi espanyola per prendre possessió de les Balears. Això hauria perjudicat greuement tant la posició estratègica de França amb les seves comunicacions amb Algèria i el Marroc, com les de la Gran Bretanya amb les seves comunicacions a través de Gibraltar i la ruta del cap de Bona Esperança. D'altres informacions franceses, encara que no confirmades, asseguraven que Alemanya tenia la intenció de contrapesar l'acció italiana amb una ocupació militar semblant a les Canàries. En tots els casos, l'èxit dels insurgents no hauria deixat de traduir-se en una estreta col·laboració entre les tres dictadures, una col·laboració que hauria pogut resultar en una aliança militar amb efectes altament perillosos tant per als interessos francesos com per als britànics.

No gens commogut, en aparença, per aquestes informacions. Chatfield rebutjà fredament el projecte francès —de concertar una acció naval comuna per mantenir a la vista els dos arxipèlags— i cregué encara oportú de precisar que ni l'almirallat britànic ni el Foreign Office no havien formulat cap política per a les Balears ni tenien cap informació d'una mena que pogués justificar les preocupacions franceses i fer desitjable aquella línia d'acció.⁴²

40. FO 371-20411-R5839G-226-22. Memoràndum del Foreign Office, 2 d'octubre de 1936, sobre les activitats italianes antibritàniques abans de la crisi italo-etiòpica durant la crisi i després. Oficialment, els avions italians arribaren al Marroc el 30 de juliol, bé que ja estaven a punt de partir d'ençà del 15 de juliol, és a dir, dos dies abans de l'inici de la revolta al Marroc. Cf. J. F. COVERDALE, *Italian intervention in the Spanish Civil War*, op. cit., ps. 3-4. Per a fer-se una idea de l'organització i dels orígens de la Legió Estrangera, cf. J. H. GALEY, *Bridegrooms of Death. A profile study of the Spanish Foreign Legion*, a «Journal of Contemporary History», vol. IV, núm. 2 (abril de 1969), ps. 47-64.

41. J. F. COVERDALE, op. cit., p. 147.

42. FO 391-20527-W7781-62-41. Primer lord de l'almirallat al Foreign Office, 5 d'agost

També, successivament, Anglaterra refusà de discutir el problema de les Balears amb França, i foren debades totes les propostes franceses de reclamar l'atenció del Comitè de No-intervenció sobre tot el que s'esdevenia a les illes espanyoles.⁴³

En realitat, l'almirallat britànic es trobava almenys tan preocupat com el francès. Hom tenia especialment el temor que la intervenció italiana a Espanya fos motivada per la intenció de renovar amb Franco l'acord secret que hom deia que Mussolini havia conclòs amb Primo de Rivera per a una aliança mútua en cas d'un conflicte europeu i per a la utilització italiana de les Balears —un acord, però, del qual mai no fou trobada cap prova concreta.⁴⁴

No fou, doncs, perquè sí que a Londres foren preses mesures immediates per tal de patrollar permanentment, amb un creuer, a la costa de Mallorca, amb la finalitat de seguir i referir minuciosament les activitats italianes a l'illa, mentre que Eden instruïa els caps d'estat major d'examinar quines haurien estat, per a la Gran Bretanya, les repercussions estratègiques d'una eventual ocupació italiana de les Balears, del Marroc o de les Canàries i, en cas d'una victòria final per part dels nacionalistes, les conseqüències d'una possible aliança militar entre Itàlia i Espanya.⁴⁵

Des d'Espanya, Franco comunicava espontàniament que no hi havia hagut cap acord preliminar entre ell i Mussolini, i que Itàlia havia ofert de franc la seva ajuda per tal de fer cara a l'amenaça comunista que compartien, i que els nacionalistes no tenien cap intenció de cedir a Itàlia cap part del territori espanyol.⁴⁶

Des de Roma, l'agregat d'affers britànic, Ingram, transmetia unes semblants

---

de 1936. Cf. DDF, sèrie 2.ª, col. III, N. 87. Relació sobre els colloquis franco-britànics del 5 d'agost de 1936, celebrats a l'almirallat. Per part francesa hi participaren el vice-almirall Darlan, el contraalmirall Decoux i el capità de fragata Du Tour, agregat naval a Londres. Per la banda anglesa, l'almirall Chatfield i l'almirall James (conegut per nosaltres com a biògraf de Fisher) acompanyat de l'almirall Troup.

43. Segons la resposta feta pel Foreign Office a França, no hi havia prou informacions per proposar al Comitè el cas de les Balears. Amb tot, Anglaterra es proposava de fer costat a les queixes franceses, sempre que fos França la que enprengués la iniciativa. Per llur banda, els francesos tenien la intenció que fos la Gran Bretanya la que presentés al Comitè el cas de les Balears. FO 371-20579-W92057-9549-41, Foreign Office, relació de la conversa amb Delbos i Spinasse, el 23 de setembre de 1936; 20578-W12074-959-41, Foreign Office, memoràndum del 24 de setembre; 20580-W13608-9549-41, Foreign Office, minuts del 12 d'octubre, i 20579-W13080-9549-41, Foreign Office a Drummond, 11 d'octubre de 1936. Cf. DDF, 2.ª sèrie, vol. IV, núm. 26, Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936. Pel que fa a la política britànica al sí del Comitè de No-intervenció, cf. Dino GRANDI, *La Guerra di Spagna nel Comitato di Londra, Luglio 1936-Aprile 1939* (Varese, Ispi 1943), vol. I (l'únic que s'arribà a publicar); L. K. AHLBRANDT, *The policy of simmering. A study of British policy during the Spanish Civil War* (l'Haia 1962); D. CARLTON, *Eden, Blum and the origins of Non Intervention*, a «Journal of Contemporary History», vol. 6, N. 3 (1971), ps. 40-55.

44. DGFP, D., vol. III N. 31. Memoràndum per al director del Departament Polític del ministre d'affers estrangers, Berlín, 6 d'agost de 1936, i N. 67, l'ambaixador de França, 2 de setembre de 1936. G. PAYNE dona per feta l'existència d'aquest acord, *The Spanish Revolution*, op. cit., p. 262.

45. FO 20551-W16992-62-41, F.P.36 (10). Memoràndum d'Eden del 19 d'agost de 1936; cf. *The Eden's Nénirues, Facing the Dictators* (Londres 1962), ps. 405-408 i 422. Per al paper exercit, en general, per la marina britànica durant la guerra civil espanyola, Cf. R. GRENFELL, *The Navy and the Spanish War*, a «The Nineteenth Century and After», N. 125 (maig de 1939), ps. 567-574.

46. FO 371-20529-W8341-62-41. Minuta del Foreign Office, 11 d'agost. Seguretats semblants foren també adreçades més tard a França, DDF, 2.ª sèrie, vol. IV, núm. 287, Herbetete 13 de gener de 1937.

seguretats publicades per Ciano i del sots-secretari Bastianini en resposta a l'advertiment que «Qualsevulla alteració del *statu quo* a la Mediterrània occidental hauria estat objecte de la més profunda preocupació per part britànica...». Altres seguretats en el mateix sentit havien estat emeses pel contraalmirall Somigli, cap de gabinet del ministeri de la marina, a l'agregat naval britànic.⁴⁷

Encara d'altres seguretats procedien de Grandi i dirigides a Eden, i per part de Mussolini, indirectament, en el curs de l'entrevista concedida a Ward Price.⁴⁸

A despit d'aquestes seguretats, amb tot, els informes confidencials que els creuers britànics i el vice-consolat de Mallorca enviaren a Londres entre l'agost i el desembre de 1936, amb el suport de les fonts franceses, indicaven clarament que l'activitat italiana a Mallorca, tot i mantenir-se en el marc dels ajuts en massa fornits pel règim als nacionalistes,⁴⁹ superava llargament aquests límits i havia assumit el caràcter d'una veritable i autèntica ocupació militar.⁵⁰ Només aleshores, pel desembre, Eden es decidí a informar el gabinet sobre la situació existent a Mallorca:⁵¹

«El 19 d'agost he fet circular un memoràndum en el qual, després d'haver delimitat la direcció general que la política exterior italiana hauria pres presumiblement en un futur pròxim, he cridat particularment l'atenció sobre els avantatges que aquesta podria extreure de la crisi espanyola. Aleshores vaig dir que eren tan nombrosos els expedients que restaven oberts a Mussolini per tal d'assegurar per a Itàlia els avantatges inicialment polítics però en definitiva estratègics a la Mediterrània occidental, que en aquell moment era impossible de preveure de quina manera, fins a quin punt, i a través de quines passes podia amenaçar l'equilibri de forces existents a la Mediterrània occidental. Hom pensava aleshores que aquesta amenaça es podia materialitzar com a conseqüència de qualsevol acord per part italiana amb una de les dues faccions que lluiten a Espanya, en base al qual Itàlia s'hauria pogut trobar en una posició tal que hauria pogut influir en perjudici nostre la línia d'acció política i militar del futur govern espanyol. En vista d'aquestes consideracions, i per tal d'evitar que fos tirat en cara novament al govern britànic, per part d'Itàlia, com ja s'esdevingué amb l'afer etiòpic, que no havia comunicat amb prou claredat i sollicitud les objeccions que més tard el govern britànic presentava davant de l'italià, el 12 de

47. FO 371-20532-W8997-62-41, Ingram, 13 i 17 d'agost, 20570-9549-41, Ingram, 12 de setembre; 20581-W13901-62-41, Drummond, 16 d'octubre, que transmet l'informe Bevan; 31 d'octubre, sobre la conversa sostinguda amb el contraalmirall Somigli, cf. J. F. COVERDALE, *op. cit.*, ps. 148-149.

48. FO 371-20585-W15837-9549-41, Vansittart, resum de la conversa amb Grandi, 13 de novembre de 1936, cf. DDF, 2.ª sèrie, vol. IV, núm. 26. Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936, i núm. 287, Herbette, 13 de gener de 1937. També Dino GRANDI, *La guerra di Spagna nel Comitato di Londra*, *op. cit.*, ps. 114-115. Seguretats idèntiques foren donades a França, DDF, 2.ª sèrie, vol. III, núm. 341, De Chamberum, Roma, 15 d'octubre de 1936, i vol. IV, núm. 40, citat més amunt.

49. El 12 d'abril de 1937 hom calculava que les tropes italianes a la zona ocupada per Franco sumaven uns 55.000 homes. DDF, 2.ª sèrie, vol. V, núm. 256, Herbette, Sant Sebastià, a Delbos. A la fi d'octubre els informes franco-britànics calculaven la presència de 100.000 voluntaris italians, DDF, 2.ª sèrie, vol. VII, núm. 167, Blondel i Delbos, Roma, 20 d'octubre de 1937.

50. DDF, 2.ª sèrie, vol. IV, núm. 26, Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936.

51. J. F. COVERDALE, *Italian intervention*, *op. cit.*, ps. 198-199.

setembre, seguint les meves instruccions, l'encarregat d'afer britànic comunicà al ministre dels afers exteriors italià que "qualsevulla alteració en el *statu quo* de la Mediterrània occidental hauria estat objecte de la més profunda preocupació per part britànica."

»En prendre nota d'aquesta comunicació, el comte Ciano assegurava al senyor Ingram que el govern italià no havia pres cap acord amb el general Franco, ni abans ni després de l'esclat de la revolució, per la qual cosa el *statu quo* de la Mediterrània Occidental hagués d'alterar-se, ni tenia cap intenció d'emprendre negociacions d'aquesta mena en el futur.

»Aquestes seguretats tingueren més tard una reconfirmació espontània per part del ministeri de la marina italiana i per part de l'ambaixador italià a Londres, que en diverses ocasions ha publicat seguretats del mateix gènere.

»Pot haver succeït que entre el setembre i l'octubre aquestes afirmacions representessin les intencions sinceres del govern italià, però ara hi ha proves incontrovertibles que el desenvolupament dels esdeveniments a Espanya ha ofert a Itàlia una temptació tan forta, que pot haver oblidat, o preferit de deixar de banda, el nostre advertiment. En tot cas, és cert que Mussolini fa ara precisament això que temíem més, és a dir, cercar d'entrar en una relació especial amb la facció (nacionalista) espanyola per tal d'apoderar-se astutament de les Balears. Les circumstàncies precises en les quals les Balears podien esdevenir el fulcre del perill per als interessos britànics no foren previstes el mes d'agost, ni es podien preveure. Allò que ens esperàvem aleshores era la possibilitat que el general Franco s'emparés del poder a Espanya sobretot gràcies a l'ajut rebut d'Itàlia, a la qual hauria hipotecat, per tant, la política espanyola. El que ha passat, en canvi, és que mentre la guerra civil ha atès un punt mort, els habitants de Mallorca, tradicionalment indiferents al desenvolupament dels esdeveniments polítics de la terra ferma, i estamordits i espantats per haver-se trobat embolicats en aquests fets, han començat a collir, o almenys a acceptar, la perspectiva d'un protectorat o un control per part d'una potència estrangera capaç d'assegurar-los —i disposada a fer-ho— una via de sortida per tornar a llurs ocupacions pacífiques de cada dia i per protegir-los de l'amenaça comunista.

»No cal entrar aquí en particularitats dels esdeveniments espanyols des de l'esclat de la guerra civil ... Potser n'hi haurà prou de fer un quadre general de les iniciatives preses per Mussolini per assegurar-se la supremacia italiana.

»Cap a mitjan novembre hi havia a Mallorca 17 aeroplans italians en servei i una quarantena d'aparells per muntar. El personal italià disponible ascendia a cinquanta persones, 22 de les quals eren pilots i els altres enginyers. Tots aquests formaven part de la legió estrangera espanyola i en duïen l'uniforme. Nombrosos carregaments d'armes han estat desembarcats a Mallorca procedents d'Itàlia. Els enginyers italians estaven organitzant la construcció de tres aeroports moderns. Des de tots els punts de vista, Itàlia ja ha despès i encara despèn molts més diners a Mallorca del que estaria disposada a gastar si tingués la intenció d'abandonar l'illa a la fi de la revolució espanyola. A més dels aero-

plans esmentats més amunt, continuen entrant a l'illa armes i municions per un valor molt superior al que els mallorquins podrien permetre's de pagar ... L'italià és ensenyat ara com a llengua obligatòria a les escoles de Mallorca, amb gran satisfacció i orgull per part dels seus habitants.

»Hom pot trobar algun paral·lel a aquests fets en el territori espanyol, si bé Mallorca no necessita una «assistència» tan feixuga, però el que encara és més alarmant és la posició que ha assumit un italià, el comte Rossi, a l'illa. Fins fa poc de temps el seu títol era el de Cap de la Falange —el partit constituït pels feixistes de Mallorca—, i com a tal tenia 20.000 homes sota el seu control directe. Però és també el cap de la força de seguretat pública (policia secreta) i per això pot disposar de prop de 200 experts italians especialitzats en espionatge, contraespionatge, transport de proveïments, intimidacions, propaganda, instruccions i fortificacions militars. Se sap que fou enviat a l'illa amb una missió especial que li confià Mussolini en persona, a fi d'organitzar-hi el partit feixista, però quan l'ambaixador britànic a Roma presentà les seves queixes al comte Ciano, aquest esclafí a riure i digué que les activitats de Rossi eren tan ridícules, que esperava que nosaltres no en fariem cap cas.

»Ciano fou informat que un discurs recent, el comte Rossi havia dit: "Itàlia i Espanya són germanes. Hem de posseir tota la Mediterrània. És nostra..." i que, a més, també en altres ocasions, havia fet discursos encara més encesos que no pas aquells pels quals ja ens havíem queixat a Grandí. Com l'ambaixador italià havia fet, Ciano respongué aleshores que no havíem de donar cap importància a aquests esclats d'exuberància juvenívola. Ell no tenia en absolut cap relació amb Rossi, però atesos els sentiments generals de la població de Mallorca, hauria estat molt difícil, si no impossible, de reclamar-lo a Roma. Segons l'opinió general estesa per Mallorca, Rossi hauria de convertir-se en el primer governador militar italià de l'illa. En tornar a Roma, l'11 de desembre, el seu títol ha estat canviat pel de "Generalíssim de Mallorca".

»D'aquest quadre general resulta ben clar, per tant, que hem d'esperar-ne l'hegemonia permanent d'Itàlia damunt les Balears, introduïda per una declaració ostentosa i espontània d'autonomia o per alguna altra maniobra política del mateix gènere.

»Resta fora de discussió, crec, que la posició britànica a la conca de la Mediterrània i a la de la mar Roja recolza damunt aquell imponderable i complex factor que s'anomena prestigi, i que la crisi etiòpica, en revelar obertament la inadequació de les defenses militars britàniques ... ha sacsejat el prestigi britànic com cap altre esdeveniment no ho havia fet des de la fi de la guerra.»⁵²

A l'agost, quan els caps d'estat major havien examinat, a petició d'Eden, les repercussions d'una eventual ocupació italiana de les Balears, la construcció dels

52. FO 371-20588-W8182-9549-41, còpia de C.P. 355 (36), 14 de desembre de 1936, memoràndum de part del secretari d'estat als afers estrangers. Poc abans, la presa de fet de l'arxipèlag per part italiana havia estat denunciada per Delbos a la Cambra, DDF, 2.ª sèrie iv, núm. 102. Delbos als representants diplomàtics a Londres i a Roma, 5 de desembre de 1936.

tres nous aeroports a Mallorca no havia estat encara iniciada. Per tant, tot i compartint les preocupacions d'Eden pel que es referia a la possible creació de bases italianes a 450 milles de Gibraltar, el sots-comitè de la defensa imperial havia arribat a la conclusió que l'ocupació eventual italiana de l'illa «...no hauria constituït una amenaça vital per als interessos imperials britànics».⁵³ Més encara, des del seu punt de vista, les consideracions relatives a la defensa imperial eren de tal gènere, que desaconsellaven l'adopció d'una línia dura respecte a Itàlia, perquè

«l'èxit victoriós de la campanya etiòpica, a desgrat de l'oposició de la Lliga de Nacions, demostra que si Mussolini ha decidit d'explotar la crisi espanyola a benefici d'Itàlia, no es deixarà pas espantar per les amenaces, sinó només per la certesa que una força, i una força adequada, serà usada en contra d'ell. Per tant, hem arribat a la conclusió que qualsevulla acció diplomàtica per part britànica encaminada a desbaratar els seus plans comportaria inevitablement el perill d'un conflicte entre Itàlia i la Gran Bretanya.

»El grau relatiu de preparació bèl·lica d'aquests dos països ha estat examinat d'una manera tan exhaustiva en el curs dels darrers dotze mesos que no cal pas que recapitem aquí els termes del problema. N'hi haurà prou de dir que Itàlia és en aquest moment l'única potència que té les forces completament mobilitzades i disposades per a una acció immediata...»⁵⁴

Aquestes conclusions dels caps d'estat major expliquen per què la Gran Bretanya refusà d'afrontar obertament amb Itàlia el problema de les Balears i perquè l'activitat italiana a Mallorca no fou mai denunciada al Comitè de No-intervenció, malgrat les pressions provinents tant de la part francesa com per la dels laboristes.⁵⁵ En esclatar la guerra civil espanyola, mentre Menorca restava fidel al govern de Madrid, Mallorca s'havia decantat pels nacionalistes i havia estat sotmesa a la llei marcial. Tot i això, el general Mola i el general Franco havien abandonat completament la defensa de l'illa a les mans de les tropes locals, sota la jurisdicció d'un governador civil i d'un governador militar.⁵⁶ D'ençà

53. Cab. 24-364, C.P.233 (36). C.O.S. núm. 509, 24 d'agost de 1936. Cf. J. F. COVERDALE, *op. cit.*, p. 148.

54. Cab 24-264, C.P.233 (36), COS núm. 509, 24 d'agost de 1936. Eden no compartia aquesta conclusió, cf. *Facing the Dictators*, p. 422. Per la seva banda, la situació a Mallorca el preocupava almenys tant com als francesos i hauria estat partidari d'una acció més enèrgica per part de l'almirallat. DDF, 2.ª sèrie, vol. iv, núm. 53, Corbin, Londres, 28 de novembre de 1936. Coverdale, mirant la Mediterrània amb l'òptica general de la guerra d'Espanya, no pren en consideració les més àmplies motivacions de la Defensa Imperial que determinaven l'actitud dels caps d'estat major britànics, i s'atengué exclusivament a llur conclusió, «que una ocupació italiana de qualsevulla de les illes Balears i Canàries o de Río de Oro és altament indesitjable des del punt de vista dels interessos britànics, però no pot ésser considerat com una amenaça vital.» *Italian intervention*, p. 148.

Per a un quadre de les dificultats britàniques en matèria de defensa imperial, cf. R. QUARTARARO, *La crisi mediterranea del '35-'36*, *op. cit.*

55. FO 371-20590-W18639-9549-41. Clerk, París, 21 de desembre de 1936; 20583-W14956-9549-41. Debat parlamentari, 7 de novembre de 1936; 20585-W15686-9549-41, debat parlamentari de l'11 de novembre de 1936; 20586-W17077-9549-41, debat parlamentari, 30 de novembre de 1936; 20589-W18309-9549-41, debat parlamentari, 16 de desembre de 1936.

56. L'exèrcit regular, reclutat localment, sumava prop de 8.000 homes; s'hi afegien prop de 1.000 falangistes, 1.000 milicians i un altre miler de guàrdies civils i de guàrdies d'as-

del 24 de juliol, la nau «Lanzerotto Malocello», a les ordres del comandant Margottini, que havia format part, al seu temps, de la delegació italiana a la Conferència Naval de Londres, s'havia establert a la costa de Palma per tal de protegir l'arribada d'una esquadrilla de l'aviació italiana i de sis bombarders, així com el descarregament de bombes, municions i bateries antiaèries per part dels vaixells mercants «Sicília» i «Le Tre Marie».⁵⁷

També la nau alemanya «Leopard» havia desembarcat, l'11 d'agost, una quantitat ingent de bombes i de bateries antiaèries, però després del lliurament d'aquest material els alemanys s'havien desinteressat completament de la sort de l'illa i havien deixat el camp lliure a les forces aèries i navals italianes.⁵⁸

Fou precisament gràcies a l'ajut de l'aviació italiana que Mallorca reeixí a rebutjar els intents d'invasió per part de les tropes catalanes, que, comandades pel capità Bayo, intentaren de desembarcar a Portocristo entre el 13 d'agost i els dies 3 i 4 de setembre.⁵⁹

El 28 d'agost Arconovaldo Bonaccorsi, àlies el «Comte Rossi», assumia el comandament general de totes les forces de Mallorca,⁶⁰ en part per prendre sota la seva responsabilitat directa la defensa de l'illa contra les forces catalanes, i en part per fer de superintendent de la construcció de dos aeròdroms, a la Ciutat de Mallorca i a Inca, i d'una base per a hidroavions a la badia de Pollença.⁶¹ Un cop ultimats, l'aeròdrom d'Inca hauria pogut allotjar fins a 40 bombarders.⁶² Pot ésser que la iniciativa d'enviar Bonaccorsi a Palma hagués partit de Ciano, amb

salt. El 20 d'agost el governador militar reclamà dues altres lleves, la del 29 i la del 30, per tal d'afegir 3.000 homes més a la defensa. FO 371-20530-W9191-W8759-62-41, almirallat al Foreign Office, 15 i 20 d'agost. 20538-W10865-62-41, Consolat General de Barcelona, 5 de setembre de 1936, ACS, MM, Gab AS, sobre 164, tel. núm. 438, «Fiume», 26 d'agost.

57. *Survey of International Affairs* (1937), II (Londres 1938), ps. 50-51; R. PAYNE, *The Civil War in Spain 1936-39* (Londres 1962), p. 107.

58. FO 371-20530-W9191-W8759-62-41, almirallat al Foreign Office, 15-20 d'agost de 1936. Cf. DDF, 2.ª sèrie, vol. iv, núm. 26, Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936; ACS, MM, Gab. AS, sobre 164 «Malocello», tel. núm. 288, 18 d'agost de 1936.

59. FO 371-20530-W8804-W8759-62-41, almirallat, 15 i 17 d'agost; 20537-W10410-62-41, Consolat General de Barcelona, 29 d'agost, que tramet un informe del vice-cònsol de Mallorca, Hillgarth, el 20 d'agost; 20542-W13442-W1369-62-41, almirallat, que transmet informes del vaixell «Galatea», 5-8 de setembre; ACS. MM, Gab. AS, sobre 164, tel. núm. 281, «Malocello», 18 d'agost; núm. 287, «Fiume», 24 d'agost; núm. 492, «Fiume», 29 d'agost; núm. 105, «Malocello», 4 de setembre; núm. 111, *id.*, 4 de setembre; l'abandonament definitiu de l'illa de Mallorca per part de les tropes catalanes s'esdevingué el 5 de setembre. *Ibid.*, núm. 121, «Malocello», 5 de setembre; i despatx telegràfic núm. 41764, 7 de setembre, que conté les congratulacions de Ciano, transmeses per Marina Roma. Cf. *Survey...* (1937), II, ps. 50-51; R. PAYNE, *The civil war in Spain, op. cit.*, ps. 107, 111; P. A. M. VAN DER ESCH, *Prelude to war. The international repercussions of the Spanish Civil War, 1936-1939* (l'Haia 1951), p. 31; J. F. COVERDALE, *Italian intervention...*, ps. 130-133; F. FERRARI BILLOCH, *Mallorca contra los rojos* (Palma 1937), ps. 40-41; Manuel AZNAR, *Historia de la guerra de España* (Madrid 1940), ps. 152-59; L. M. LOJENDIO, *Operaciones militares de la guerra de España* (Madrid 1940), p. 150; G. BERNANOS, *Les grands cimetières sous la lune* (París 1938), ps. 111-112, hi ha traducció catalana (Barcelona 1981); F. JELLINEK, *The Civil War in Spain* (Londres 1938), p. 405; E. FALDELLA, *Venti mesi di guerra di Spagna* (Luglio 1936- Febbraio 1938) (Florència 1939), ps. 85-86; Hugh THOMAS, *op. cit.*, ps. 253-254.

60. J. F. COVERDALE, *Italian intervention...*, ps. 127 i ss.

61. FO 391-20536-W10196-62-41, comandant en cap de la Mediterrània, 30 d'agost de 1936, i informes de les naus «Greyhound» i «Resource», del 30 d'agost i del 1r. de setembre.

62. FO 371-20543-W13692-41 i 20546-W5053-62-41, vice-consolat de Palma, informes confidencials sobre la situació existent a Mallorca entre l'11 i el 30 d'octubre. Cf. DDF, 2.ª sèrie, vol. iv, núm. 26. Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936; *Survey*, 1937, II, ps. 63, 185; R. PAYNE, *op. cit.*, p. 107.

qui Bonaccorsi es mantenia en contacte constant mitjançant la ràdio. Si bé des de l'inici havia estat prevista l'entrada en servei d'una estació d'emissions al consolat d'Itàlia a Palma,⁶³ Ràdio Palma només entrà en funcionament pel gener de 1937.⁶⁴ Mentrestant, el ministeri d'afers estrangers comunicava amb Mallorca per mitjà de Marina Roma i les naus italianes desplaçades a la badia de Palma i a la de Pollença.

Bonaccorsi arribà el 26 d'agost «amb cartes credencials per a les autoritats locals com a conseller i organitzador».⁶⁵ Diguem com a incís que les autoritats britàniques no reeixiren mai a aclarir la veritable identitat del «Comte Rossi».⁶⁶

El 12 d'octubre «Ala Littoria» iniciava un servei regular setmanal entre Roma, Càller i Pollença per al transport de correu, mercaderies i passatgers —en substitució de la línia d'Air France, que havia estat interrompuda per l'esclat de la guerra civil—,⁶⁷ mentre els vaixells mercants «Le Tre Marie» i «Guido Brenner» inauguraven un servei semblant, setmanal, entre Gènova i Palma.⁶⁸

63. ACS, MM, Cab. AS, sobre 164, tel. núm. 188, 15 d'agost de 1936. Els primers dies d'agost foren dipositats al consolat de Palma 126.000 francs en or per a finalitats no precisades, *ibid.*

64. ACS, MM, Gab., AS, sobre 167, tel. 50144, 22 de gener, 1937 Marina Roma a Ràdio Palma.

65. ACS MM, Gab. AS, despatx tel. núm. 70210, sobre 164, Marina Roma, 24 d'agost. L'aplanament del camp d'atterratge a Inca havia estat ultimat abans de l'arribada de Bonaccorsi, potser per obra del govern espanyol abans de la revolució, *ibid.*, tel. núm. 238, C.T. «Maestrale», 15 d'agost.

66. FO 371-20580-W13363-9549-41, Foreign Office, minutes del 13 d'octubre de 1938. La poca documentació que hi ha sobre Bonaccorsi a l'Arxiu Central d'Estat, encara que escassa i amb llacunes, és, però, suficient per a delimitar un retrat certament no gens falaguer del personatge.

Avantguardista de la primera hora, des dels temps dels Fasci di Azione Rivoluzionaria de l'any 1915, en entrar Itàlia a la primera Guerra Mundial, Bonaccorsi havia falsificat els seus documents personals per tal de poder partir amb els Alps. Després d'haver participat a la batalla de l'Ortigara, fou fet presoner al Montenero i reclus durant catorze mesos en un camp de concentració. L'any 1919 anà a Milà, on es féu seguidor entusiasta tant de Mussolini com del «Popolo d'Italia». Participà efectivament a totes les batusses del Milanesat i del Bolonyès, fins al punt d'haver anat a parar diversos cops a la presó. A la de Lodi conegué l'honorable Leandro Arpinati, i s'establí entre ells dos una forta amistat, la qual serví a Bonaccorsi per fer un paper d'una certa importància dins del feixisme bolonyès. Entre el 1921 i el 1922 fou, efectivament, secretari del Fascio de Bolonya, i durant la Marxa sobre Roma encapçalà la Legió Bolonyesa que arribà a Monterotondo. En tornar a Bolonya, Bonaccorsi exercí la professió d'advocat d'una manera molt peculiar, sense sentir cap escrúpol de cometre, amb la connivència de la policia, delictes tals com intimidacions, estafes greus, corrupció econòmica, etc. El juliol de 1934 Bonaccorsi fou arrestat juntament amb l'ex-sots-secretari del ministeri de l'interior, Arpinati, i encara que s'estalvià l'empresonament, li fou retirat tanmateix el carnet del partit i per consegüent li fou impedit de continuar exercint la professió liberal.

El carnet li fou tornat per l'octubre del 1934, juntament amb un càrrec d'empleat a l'Istituto Generale delle Assicurazioni. No hi ha, a l'ACS, cap documentació relativa a l'aventura mallorquina de Bonaccorsi, mentre que sabem, en canvi, que entre el 1937 i el 1938 devia arribar a l'Àfrica Oriental amb el càrrec d'Inspector General de les Camises Negres. Precisament fou a l'Àfrica Oriental on Bonaccorsi escriví un memorial fulminant en el qual denunciava tota una sèrie d'actes arbitraris, de corrupcions i d'aprofitaments indeguts, que fou publicat per etapes per un diari d'Asmara, per iniciativa britànica, ACS, secretaria particular del Duce. Correspondència reservada, fasc. WR-77.

Pel que fa a les relacions entre Arpinati i Mussolini i les raons que determinaren la «dimissió» d'Arpinati de la sots-secretaria del ministeri de l'interior, cf. F. DE FELICE, *Mussolini il duce. Gli anni del Consenso, 1929-1936* (Torí 1974), ps. 292-99.

67. DDF, 2.ª sèrie, vol. iv, núm. 26. Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936. ACS, MM, Gab. AS, sobre 164, tel. núm. 182, C.T., «Maestrale», 13 d'agost de 1936.

68. FO 371-20580-W10196-62-41, les naus «Greyhound» i «Resource», 30 d'agost i 1

Abans de l'esclat de la guerra civil, el comerç entre Mallorca i Itàlia era negligible, perquè l'única importació italiana d'alguna importància era la de cànem. Però, en canvi, a l'octubre de 1936 Mallorca es veia obligada a dependre dels subministraments italians fins i tot per als articles de primera necessitat, i a pagar-ne fins i tot tres vegades el preu normal.⁶⁹

Aquestes dues línies de transport, però, no responien a les necessitats exclusivament comercials, sinó sobretot a les de mantenir constantment els contactes entre Roma i Mallorca, de poder descarregar amb un ritme continu els avions, les municions i el personal italià, enviar directament missatges i documents secrets, així com garantir la supremacia naval al llarg de la costa de la Mediterrània, perquè, segons Mussolini, els nacionalistes no n'havien preparat adequadament el control.⁷⁰

A la fi del mes de novembre el govern de Burgos estenia concessions especials a Itàlia i a Alemanya per al comerç mercantil entre els ports espanyols de la Mediterrània i l'Atlàntic. Si bé les esferes respectives d'influència restaven indeterminades i aparegué, per tant, una mica de fricció entre Itàlia i Alemanya, de fet els italians havien pres pràcticament el relleu dels interessos comercials de les rutes que abans de la guerra civil es trobaven concentrats en les companyies aèries i navals franceses.⁷¹

Bé que Mallorca restava nominalment governada pel governador civil i el comandant militar elegits pels nacionalistes, la influència italiana cresqué considerablement entre el setembre i el novembre de 1936, paral·lelament amb la fortificació de l'illa i l'augment constant del personal italià.⁷² Aquest atenyia, a la primera del desembre, prop de quatre-centes persones.⁷³

Els oficials i mariners italians es comportaven com si fossin els amos de l'illa; pujaven i baixaven contínuament del «Malocello» i del «Niccolò Zenò»,

de setembre. 20543-W13692-62-41, del vice-consolat de Palma, 11 d'octubre, que tramet informació confidencial sobre la situació existent a Mallorca entre l'1 i l'11 d'octubre; 20544-W14244-62-41, *id.*, pel que fa al període 12-20 d'octubre; ACS, MM, Gab. AS, sobre 164, tel. núm. 495, «Malocello», 23 de setembre. El tràfic marítim s'inicià el 26 de setembre. Despatx tel. núm. 7429, Marina Roma, 29 de setembre. Successivament, d'ençà del 18 de novembre, el «Città di Bengasi», per compte de la Tirrenia, inicià una línia ràpida quinzenal de Gènova a Palma i a Sevilla. *Ibid.*, sobre 165, tel. núm. 41859, Marina Roma a la nau «Zeno», 11 d'octubre.

69. FO 371-20544-W14244-62-41. Vice-cònsol de Palma, informe confidencial per al període del 12 al 20 d'octubre de 1936. ACS, MM, Gab. AS, sobre 16, tel. núm. 277, «Zeno», 11 d'octubre.

70. DGFP, D, vol. III, núm. 129. L'ambaixador d'Itàlia al ministre d'afers exteriors, Roma, 25 de novembre de 1936. La institució de les dues línies de tràfic aeri i marítim determinà, de fet, el desplaçament dels telgrames amb contingut polític que anaven de Marina Roma i les naus a Mallorca. Aquests telegrams ja no tornaren a passar mai més per Marina Roma. ACS, MM, Gab., AS, sobres 165, 155, 167, 225.

71. FO 371-20588-W17903-959-41, Almirallat, 7 i 10 de desembre de 1936.

72. La influència italiana havia estat afavorida pel fet que el governador civil, comandant Torres, havia estat un temps agregat militar adjunt a l'ambaixada de Rom. DDF, 2.ª sèrie, vol. IV, núm. 26, Delbos a Corbin, 24 de novembre de 1936.

73. FO 371-20538-W10865-62-41. Consolat de Barcelona, 5 de setembre de 1936, que inclou un informe confidencial sobre la situació a Mallorca fins el 29 d'agost; 20542-W13618-62-41, almirallat, 9 de setembre. Informe de la nau «Galatea», 31 d'agost al 2 de setembre; 20579-W192924-62-41, Foreign Office, memoràndum del 5 d'octubre; 2055-W18478-62-41, vice-cònsol general a Palma, 13 de desembre, que tramet un informe confidencial del 25 de novembre de 1936.

El 24 d'octubre el personal italià no ultrapassava les 120 persones. 20547-W15577-62-41. Ministeri d'aviació, 10 de novembre, que inclou informe d'una visita a Palma, 21-24 d'octubre de 1936.

vestien sovint l'uniforme italià en lloc del de la Legió, i no tenien cap escrúpol a afirmar fins i tot en públic que Itàlia havia vingut a Mallorca per a quedar-s'hi, fos quin fos el resultat de la guerra civil.⁷⁴ Aquest punt fou repetit fins a la sacietat per Bonaccorsi en totes les ocasions en què decidí de deixar curs lliure a la seva vena oratòria, als discursos públics i a les transmissions per ràdio, alhora que repetia tres punts principals: que Itàlia i Espanya, per afinitat de raça, llengua i religió, eren germanes a la Mediterrània i per això tenien en comú un destí únic; que calia unir tots els esforços no sols contra el comunisme, sinó també contra les intrigues de «certes potències directament o indirectament enemigues» i, finalment, que la defensa de les Balears requeria exclusivament en mans d'Itàlia.⁷⁵

D'ençà de mitjan octubre, tant l'almirallat com el personal del vice-consolat britànic de la Ciutat de Mallorca s'esperaven d'un moment a l'altre un cop de mà italià sobre l'illa. L'augment del personal italià i del material desembarcat com a mitjana dos cops per setmana pels hidroavions i els vaixells mercants italians, així com determinats consells de guerra celebrats per Bonaccorsi i Margottini a bord de les naus nacionalistes i, finalment, la visita de Bonaccorsi a Roma, evidentment per tal de rebre noves instruccions, eren fets que feien preveure com a imminent una acció decidida per part italiana.⁷⁶

L'estudi dels moviments italians entre la darrera setmana d'octubre i la primera setmana de novembre sembla indicar que la temptació de dur a terme un cop de mà damunt l'illa per empènyer-la a declarar-se independent d'Espanya i posar-la finalment sota l'ègida protectora italiana devia ésser molt forta. Aquesta temptació, d'altra banda, sempre havia estat present.

A mitjan setembre, de fet, el cop d'estat italià fou ajornat només per l'arribada tot seguit del governador militar, el coronel Benjumeda, el qual amb tota probabilitat hauria pogut funcionar com a element catalitzador dins de l'exèrcit regular per tal de defensar la nacionalitat espanyola de l'illa. El 13 de setembre, després d'un consell de guerra celebrat a bord del «Maloncello» per Bonaccorsi, Margottini i pel cap del partit falangista de Mallorca, el marquès de Zayas, al servei d'Itàlia, fou enviat a Ciano el telegrama següent: «Si abans del 18 del corrent no ha arribat el nou governador militar nomenat per Burgos, no es podrà ajornar més enllà el *canvi radical* després que s'hagi fet un desplaçament de

74. FO 371-20579-W12760-62-41. Informe del capità W. S. Dunn, 2 d'octubre; 20579-W12839-62-41, almirallat, 4 d'octubre.

75. FO 371-20580-W13363-9549-41, Hillgarth, vice-cònsol a Palma, 10 d'octubre; 20543-W13692-62-41, *id.*, 11 d'octubre, que tramet un informe confidencial dels dies 1-11 d'octubre; 20546-W15053-62-41, Hillgarth, 30 d'octubre, que tramet un informe confidencial del 26.30 d'octubre, i 20548 W-16135-62-41, *id.*, 14 de novembre de 1936, que tramet un informe confidencial del 5-13 de novembre. Ràdio Falange comença el seu servei de difusió a l'octubre. ACS, MM, Gab. AS, sobre 165, núm. 627, «Zeno», 26 d'octubre, i *ibid.*, tel. núm. 343, «Zeno», 14 de novembre de 1936.

76. ACS, MM, Gab., AS, sobre 164, tel. núm. 523, «Zeno», 23 d'octubre, que comunica un missatge de Bonaccorsi al ministeri d'afers estrangers, i tel. núm. 63729, Marina Roma, 24 d'octubre; FO 371-20584-W15289-9549-41, almirallat, 23 d'octubre, i Foreign Office, minutes del 24 d'octubre; 20581-62-41, *id.*, 23 d'octubre; 20587-W17441-9549-41, Hillgarts, 5 de desembre; 20589-W18354G-9549-41, Decisions del Gabinet, 75 (36), 16 de desembre de 1936.

Bonaccorsi viatjà a Roma el 26 d'octubre i tornà a Palma l'11 de desembre. Durant la seva absència, la responsabilitat de la defensa de Mallorca fou assumida pel governador militar. FO 371-20546-W15053-62-41. Vice-cònsol de Palma, 30 d'octubre, memoràndum confidencial sobre la situació de Mallorca entre el 26 i el 30 d'octubre; 20548-W16133-62-41, *id.*, memoràndum confidencial del 5 al 13 de novembre de 1936.

les imponents forces falangistes, mentre el comandant de la marina, Rodríguez Maggiore Marini treballarà l'ambient de l'exèrcit ja favorablement predisposat.»⁷⁷

Si aquest «canvi radical» no es dugué a terme fou degut a una sèrie de factors diversos, que ara tractarem d'examinar, dels quals depenia directament la mesura de l'acció italiana.

Aquesta depenia, en primer lloc, de la naturalesa dels acords que Mussolini havia pres amb Franco pel que feia a la posició de les Balears. De la documentació disponible no ha estat possible de verificar l'existència d'acords escrits, d'altra banda molt improbable, perquè òbviament el descobriment de la seva existència hauria compromès sense remei la posició de Franco. Tot i això, l'estacionament immediat de la marina i de l'aviació italiana a l'illa de Mallorca i la seguretat amb què Itàlia procedia a construir-hi aeròdroms i fortificacions fa pensar que hi devia haver hagut, entre Itàlia i els nacionalistes, almenys una entesa verbal que, si no contemplava una veritable i pròpia devolució territorial, preveia certament l'ús de les bases aèries i navals que Itàlia construiria a les seves despeses a l'illa, per tal de reforçar la posició estratègica italo-espanyola a la Mediterrània occidental. Amb tota probabilitat, la política de Mussolini envers Mallorca, com, de fet, tota la seva política mediterrània, no havia estat estructurada d'una manera rígida.⁷⁸ D'altra banda, un cop rebutjat l'atac català, la situació a Mallorca es presentava confusa, i el seu desenvolupament no era encara precisable, per molt que tots aclamessin Bonaccorsi com l'«alliberador».⁷⁹ Des del punt de vista mussolinià, es tractava de veure fins a quin punt Itàlia podria introduir-se en el lloc de França i Anglaterra a l'hora d'exercir la seva influència a la Mediterrània occidental sense infringir-ne l'equilibri formal, i, per tant, fins a quin punt seria possible de conciliar el control italià de Mallorca amb les negociacions per a concloure el tan desitjat Acord General o *General Settlement*, que, en canvi, acabà esdevenint el *Gentleman's Agreement* del gener de 1937.

En segon lloc, la naturalesa de l'acció italiana a Mallorca depenia del tombant que prenguessin els esdeveniments a Espanya. En el cas d'una victòria per part dels nacionalistes, la probabilitat d'una cessió territorial permanent a Itàlia hauria certament disminuït. Però, amb tot, l'ús de Mallorca com a base permanent d'operacions militars i la ruta de les comunicacions aèries i navals italianes li hauria assegurat avantatges estratègics i comercials de primer ordre, i pràcticament hauria mantingut intacta la influència italiana també després de la derrota del front comunista.⁸⁰ Aquest havia d'ésser el programa mínim de les aspiracions italianes. El programa màxim, en canvi, consistia a separar Mallorca d'Espanya i col·locar-la sota el control directe polític i militar italià.⁸¹ Estem convençuts que la nova «missió especial» assignada pel ministeri d'afers estrangers a Bonaccorsi, el 5 de setembre, immediatament després de la retirada de les tropes catalanes, «per a la major grandesa de la pàtria»,⁸² consistia a intentar contemporàniament de dur a terme ambdós programes per veure si era possible

77. ACS, MM, Gab. AS, tel. núm. 294, «Malocello», 13 de setembre. L'arribada del coronel Benjumeda evità la resposta de Ciano. *Ibid.*, tel. núm. 419, «Malocello», 19 de setembre.

78. Aquesta era també l'opinió francesa, DDF 2.ª sèrie, vol. VIII, núm. 399, Herbertte, Madrid, 23 d'octubre de 1936. Vol. IV, núm. 102. Delbos als representants establerts a Londres i a Roma, 5 de desembre de 1936.

79. ACS MM, Gab. As, sobre 164. Tel. núms. 150 i 155, «Malocello», 6 de setembre.

80. Aquesta també és l'opinió de J. F. COVERDALE, *op. cit.*, ps. 128-129.

81. EDEN, *Facing the Dictators*, ps. 430-31.

82. ACS, MM, Gab. As, sobre 164, tel. núm. 148 «Malocello», 6 de setembre de 1936.

de valer-se de la naturalesa pacífica dels mallorquins per tal d'incloure-los a tallar els ponts no sols amb Madrid sinó també amb Burgos. També en aquest cas, però, i igualment en el cas d'una victòria final del Front Popular, hi havia un altre factor que calia tenir degudament en compte, és a dir, la manera com haurien reaccionat els habitants de Mallorca davant la reorganització feixista de llur vida civil i a l'ocupació militar per part d'Itàlia. Des d'aquest punt de vista, Bonaccorsi sens dubte fallà en gran part en la seva missió, perquè si bé reeixí a ampliar notablement la base de la Falange, a instaurar un control exclusiu damunt les operacions militars i a reestructurar en un sentit feixista la vida pública dels mallorquins,⁸³ no reeixí a trencar l'oposició dels carlins o requetès, ni a trobar un *modus vivendi* satisfactori amb el governador militar i el seu seguici d'oficials espanyols. Per aquest motiu Bonaccorsi demanava a Ciano la intervenció del govern de Burgos per tal de facilitar l'afermament del moviment falangista.⁸⁴

Ciano no tenia la intenció de subordinar l'acció italiana a l'aprovació de Burgos,⁸⁵ si bé amb el pas del temps les relacions entre els falangistes i l'exèrcit acabaren per deteriorar-se.⁸⁶ Com que la massa de la població de Mallorca, formada en la seva majoria per petits propietaris, era políticament amorfa, un cop eventual de mà per part italiana només hauria pogut comptar amb l'ajut dels falangistes i hauria hagut d'enfrontar-se tant amb els requetès com amb l'exèrcit regular, les forces del qual eren de bon tros molt més nombroses. D'altra banda, les fatxenderies del Comte Rossi, les seves declamacions poc diplomàtiques sobre el control permanent italià de l'illa i, sobretot, el clima de propaganda obsessiva i de terror polític que instaurà a Mallorca feren que gairebé tots els membres de la milícia, dissolta a mitjan octubre, es passessin a les files dels requetès més que no pas a les de la Falange. Atesa aquesta mancada fusió de les forces militars de l'illa, la situació política general era d'una mena que un cop italià hauria provocat amb tota probabilitat l'inici d'una altra guerra civil de final dubtós.⁸⁷ Però, sobretot, la raó més poderosa que frenà l'acció italiana a Mallorca derivava del fet que, després de les temptatives de l'agost-setembre

83. L'enquadrament feixista incloïa fins i tot les organitzacions femenines i juvenils. ACS, MM, Gab. AS, sobre 164, tel. núm. 578, «Malocello», 26 de setembre.

84. ACS, MM, Gab., sobre 164, tel. núm. 202, «Malocello», 9 de setembre, núm. 727, *id.*, 10 de setembre, núm. 254; *id.*, 11 de setembre; J. F. COVERDALE, *op. cit.*, ps. 129-130, 139-141; Ciano, contràriament, recomanava a Bonaccorsi: «Cal evitar tot enfrontament amb les personalitats locals. La teva acció ha de dirigir-se ara a tornar l'illa a l'ordre, la disciplina i el sentit de la solidaritat nacional.» ACS, MM, Gab. AS, sobre 164, despatx tel. núm. 90952; J. F. COVERDALE, *op. cit.*, p. 141.

85. *Ibid.*, despatx tel. núm. 21789, Ciano a Bonaccorsi, 11 de setembre.

86. *Ibid.*, sobre 165, tel. núm. 221, «Zeno», 10 de novembre.

87. Bonaccorsi fou responsable de la major part de les accions d'extermini polític que es feren a Mallorca. Del 19 de juliol de 1936 al 6 de juliol de 1937 hi hagué prop de 3.000 víctimes, la major part de les quals caigué entre el setembre i el desembre de 1936. FO 371-21319W3845-545-41, Hillgarth, 11 de juliol de 1937; cf. Hugh THOMAS, *op. cit.*, ps. 166-168; R. PAYNE, *op. cit.*, ps. 108-109; G. BERNANOS, *op. cit.*, ps. 72-73; L. DUNDAS, *Behind the Spanish mask* (Nova York 1943), p. 69; J. F. COVERDALE, *op. cit.*, p. 198.

La crueltat dels mètodes repressius emprats per Bonaccorsi fou una de les raons principals dels enfrontaments entre falangistes i regulars, FO 371-20544-W14244-62-41, vice-cònsol de Palma. Informe confidencial dels dies 12-20 d'octubre de 1936. Segons unes indicacions que s'escaparen a alguns oficials italians, hom havia sentit dir a Bonaccorsi, a Roma, que «les coses no anaven gens bé a Mallorca des d'un punt de vista italià». FO 371-20547-W15384-62-41, vice-cònsol de Palma, informe confidencial dels dies 31 d'octubre a 4 de novembre.

de 1936, les tropes catalanes havien renunciat a emprendre novament l'ocupació de l'illa, mentre que d'altra banda, els èxits assolits pels nacionalistes entre l'octubre i el novembre feien esdevenir innecessària la separació de Mallorca d'Espanya. Davant la disminució de l'amenaça roja, també disminuïa la necessitat del protectorat italià.

Debades intentà Bonaccorsi de persuadir el governador militar per a dur a terme una expedició contra Menorca o una expedició cap a la terra ferma catalana, perquè, d'acord amb les ordres emeses per Franco, calia que les tropes de Mallorca esperessin primer l'alliberament de Madrid.⁸⁸

Esfumada així l'esperança de recollir nous èxits militars que engrandissin no sols el prestigi, sinó possiblement també l'esfera de la influència italiana, a la segona meitat del desembre, justament a la vetlla de la signatura del *Gentlemen's Agreement*, Bonaccorsi fou reclamat a Roma per Ciano, que intentava amb aquest gest d'oferir a la Gran Bretanya la tradicional branca d'olivera.⁸⁹ En realitat, l'arribada a Palma del germà de Franco, Don Ramón, promogut tinent coronel precisament amb la finalitat de prendre el comandament de les forces aèries de Mallorca amb la intenció de frenar la ingerència italiana, forçà en la pràctica que fos reclamat Bonaccorsi, la «missió especial» del qual, i, per tant, la del «programa màxim», es donava així per fracassada.⁹⁰

Quedava, però, en peu el programa mínim, perquè mentre Don Ramón no rebés avions espanyols, la defensa de Mallorca es veia obligada a dependre completament de l'aviació italiana.⁹¹

88. ACS, MM, Gab. AS, sobre 164, tel. núm. 227, «Malocello», 10 de setembre; sobre 165, tel. núm. 670, «Zeno», 27 d'octubre; l'aviació italiana ja havia preparat tots els plans per una acció nocturna contra Maó, tel. núm. 82611, Marina Roma, 28 d'octubre de 1936, al «Zeno»; mancava només el beneplàcit de Burgos —un beneplàcit que trigava molt a arribar. *Ibid.*, tel. núm. 343, «Zeno», 14 de novembre. Cf. *Survey* (1937), II, ps. 185 i 364-65.

89. FO 371-20589-W18448-9549-41, Hillgarth, Palma, 17 de desembre, i Drummond, 19 de desembre de 1936. El 14 de desembre Ciano envià a Bonaccorsi el telegrama següent: «La missió que li he confiat a Palma pot considerar-se duta a terme a plena satisfacció. Desitjo que vós torneu al regne. Acomiadeu-vos d'aquestes autoritats i tingueu-hi una actitud de camaraderia cordial i fent-los present que en qualsevol moment que fóssiu necessari, hi tornareu tot seguit. Mentrestant, vull confiar-vos immediatament una altra missió delicada», ACS, MM, Gab. AS, sobre 166, Marina Roma, tel. núm. 75939, 14 de desembre. Ja abans Ciano havia exhortat repetidament Bonaccorsi a moderar els seus atacs antibritànics. *Ibid.*, despatx tel. núm. 10576, Marina Roma, 6 de desembre, i Marina Roma, 6 de desembre, i tel. núm. 86191. *Id.*, a «Zeno», 13 de desembre; el retorn de Bonaccorsi fou citat per P. A. M. VAN DER ESCH, *Prelude to War, op. cit.*, p. 41, i pel DGFP, D. III, núm. 158, ambaixador d'Itàlia a Roma, 20 de desembre de 1936.

90. Sobre l'arribada de Don Ramón i les queixes italianes, vegeu ACS, MM, Gab. AS, sobre 165, tel. núm. 515, 21 de novembre; núms. 531, 538 i 540, 22-23 de novembre, des del «Zeno», i sobre 166, tel. núm. 591, «Zeno», 26 de novembre 1936. L'arribada de Don Ramón no fou especialment sentida per Bonaccorsi, entre altres raons perquè arribà de Burgos, alhora, l'ordre d'emprar les naus i el personal italià en operacions allunyades de les Balears, en comptes d'emprar-los contra Menorca. Bonaccorsi proposà debades a Roma una intervenció decidida per tal de «preparar totes les eventualitats, fent sentir la seva potència i la seva força», *ibid.*, sobre núm. 166, tel. núm. 29, del 2 de desembre de 1936.

91. FO 371-20555-W18478-62-41, vice-cònsol de Palma, 13 de desembre; informe confidencial del període 25 de novembre-13 de desembre de 1936. Bonaccorsi marxà el 23 de desembre. El gest amable de Ciano fou determinat en gran part pel fet que les autoritats espanyoles de Mallorca s'havien queixat repetidament dels mètodes violents de Bonaccorsi i de la seva política d'ingerència, fins i tot en la conducció de les operacions militars. L'arribada de Don Ramón Franco significava una invitació tàcita a Roma d'exonerar Bonaccorsi de la seva missió. FO 371-21391-W1500-545-41, almirallat, 7 de gener, i vice-cònsol Hillgarth, Palma, 8 de gener de 1937.

Els aeròdroms de Son Sant Joan, Inca i Eivissa restaven, efectivament, sota el control directe italià, com també les bases d'hidroavions de Palma i de Pollença, i entre el gener i el setembre del 1937 l'afluència del personal i del material bèl·lic italià continuava sense interrupcions, a desgrat del *Gentlemen's Agreement* del gener i de l'Acord de No-intervenció, que havia entrat en vigor el 19 d'abril.⁹²

A la pràctica, el control exercit per Ramón Franco sobre l'aviació italiana no fou més que nominal, mentre romangué el perill que una derrota eventual de les forces nacionalistes pogués encoratjar noves iniciatives italianes encaminades a separar Mallorca d'Espanya.⁹³ L'examen de la documentació britànica relativa a la política italiana de les Balears entre el 1937 i el 1940, indica que aquesta restà subordinada a la marxa de les operacions militars a la terra ferma espanyola i que, si bé havia renunciat al projecte màxim d'exercir un control directe polític sobre Mallorca, Itàlia reeixí a mantenir, fins a l'esclat de la Guerra Mundial a la Mediterrània, un control aeri i naval gairebé indiscriminat a l'illa. Formaven part d'aquest panorama la creació, en el curs de l'any 1937, de nous aeròdroms a Alcúdia, a Salines i a Son Bonet, i la transformació de les badies de Palma i del Port de Sóller en bases secretes per a submarins i caça-torpediners.⁹⁴

Després de la partida de Bonaccorsi, el programa de la política mediterrània italiana a Espanya consistia a arribar a dues metes essencials: d'una banda, assegurar a les forces de l'aviació i la marina italianes l'ús de Mallorca com a cap de pont contra Gibraltar i el Marroc francès; per l'altre, enfortir les relacions po-

92. Entre el gener del 1937 i el gener del 1938 el nombre de membres del personal italià a Mallorca oscil·là d'acord amb les xifres següents:

gener-setembre 1937	500
inici d'octubre de 1937	250
final d'octubre de 1937	350
desembre de 1937	més de 400
gener de 1938	més de 500

FO 371-21391-W-383, Hillgarth, 14 de febrer; W-18561, Hillgarth, 5 d'octubre; FO 371-21392-W19457, 21 d'octubre; W22064, 9 de desembre de 1937; FO 371-22677-W-3688-565-41, Hillgarth, 21 de març de 1938.

93. Després de la partida de Bonaccorsi, el comandament de l'aviació italiana havia estat pres primerament per un tal coronel Cirelli i després pel tinent coronel Rocco Aprile. Tots dos, emperò, restaven sota la dependència del comandant Margottini, ara a bord de l'«Alvise da Mosto», que continuava mantenint contactes directes entre Mallorca i la terra ferma espanyola, i a supervisar les operacions de la flota nacionalista contra Catalunya i València, FO 371-21391-W1600-545-41, Hillgarth, 8 de gener de 1937, i W3883, aquest mateix, 14 de febrer de 1937; W4220, Almirallat, 2 de març 1937 i W5532, Hillgarts, 19 de març 1937.

94. FO 371-21391-W3883-545-41, Hillgarth, 14 de febrer. Memoràndum confidencial del 12 de febrer; W8703, *id.*, memoràndum confidencial del 17 de març -29 d'abril de 1937; W8855, *idem*, 5 de maig; W13352, *idem*, memoràndum confidencial del 29 de maig-28 de juny; FO 371-21392-W18739-545-41, Hillgarts, 29 de setembre, 19 d'octubre i 27 d'octubre de 1937.

Des de Palma, els submarins italians eixien per atacar les naus republicanes. Llur acció era facilitada pel fet que la Gran Bretanya es mostrà decididament hostil a acceptar la proposta francesa de fer passar el problema de les Balears al Comitè de No-intervenció, DDF, 2.ª sèrie, vol. VI, núm. 335, Delbos a Roger Cambon, encarregat d'afers a Londres, 26 d'agost de 1937. Mallorca continuà com a base principal de la pirateria italiana, encara que els anglesos interceptaren i desxifraren missatges de ràdio entre Roma i els submarins que operaven a la Mediterrània. DGFP D, vol. III, núm. 418, ministre dels afers estrangers a l'ambaixada d'Itàlia, 12 de setembre de 1937.

lítiques italo-espanyols en una aliança tan estreta com ho havia estat la unió pre-bèlica entre Alemanya i la monarquia austro-hongaresa, en la qual aquesta era, de fet, vassalla de la primera des del punt de vista militar i de política internacional. Unes relacions semblants de subordinació, encara que no estiguessin formalment segellades per una aliança militar, hauria determinat, *de facto*, una alteració del *statu quo* a la Mediterrània occidental a benefici d'Itàlia i la possibilitat d'exercir una pressió estratègica considerable sobre la Gran Bretanya i sobre França. En el cas d'una ocupació anàloga alemanya sobre les Canàries, les bases aèries i navals de Mallorca haurien garantit a l'Eix una línia contínua de comunicacions de l'Atlàntic a la Mediterrània.⁹⁵

Ni tan sols aquesta perspectiva, amb tot, aconseguí de determinar una presa de posició per part britànica.

A l'inici del 1937 els caps d'estat major havien lliurat al gabinet un informe ple d'un «derrotisme complaent», com comentava Eden. Efectivament, per més que s'admetés que la transformació de Mallorca en una base aeronaval implicava un contratemps seriós per al prestigi britànic, el sots-comitè militar del consell de la defensa imperial concordava en l'opinió que les iniciatives italianes no suposaven cap «amença vital», i mentre que d'una banda no fornien cap argumentació que permetés de justificar una conclusió tan optimista, afegia que no hi havia cap més camí polític a seguir per a la Gran Bretanya que el d'assistir passivament al desenvolupament dels esdeveniments, encara que aquests potser podien culminar en una aliança militar italo-espanyola i en la utilització italiana de Mallorca com a base principal d'un conflicte europeu a la Mediterrània occidental.⁹⁶

Per aquesta raó el Foreign Office deixava caure en el buit totes les propostes franceses destinades a concretar una acció naval conjunta per a controlar Menorca i evitar-ne l'«alliberament» per part de l'aviació italiana.⁹⁷

També fou rebutjada la proposició franco-turca, avançada el 16 de juliol de 1936, de formar un pacte mediterrani entre Espanya, Grècia, la Gran Bretanya, França, Turquia i Iugoslàvia, obert a la possibilitat de bloquejar conjuntament les intencions expansionistes italianes, pel fet que preveia l'ajut recíproc entre les potències en el cas d'atacs aèris contra les costes mediterrànies respectives.⁹⁸ Aquest projecte francès, oportunament decantat pel Foreign Office i modificat en termes de defensa naval, desembocà a la conferència de Noyon i a l'acord relatiu firmat el 14 de setembre de 1937, amb la finalitat de posar terme als actes de pirateria subaquàtica i aèria a la Mediterrània, un acord que, atesa l'absència d'Itàlia i d'Alemanya, que refusaren de participar a la conferència amb el pretext que, pel fet de l'existència del Comitè de No-intervenció, una conferència semblant era supèrflua, semblava destinat a restar lletra morta.⁹⁹

95. FO 371-21347-W19623-7-41, Phipps, París, 25 d'octubre de 1937, que comenta l'article de Lloyd George sobre l'«Ouvre», 25 d'octubre.

96. FO 371-21391-W1697-545-41, COS núm. 544 i Cab. Paper núm. 10 (37), 17 de gener de 1937; cf. Cabinet Conclusion, 2 (37), 1, 20 de gener. Aquest punt de vista era recalcat també pel ministeri de l'aviació, W18689-W2314-545-41. Correspondència entre el Foreign Office i l'almirallat, 12 de gener a 2 de febrer de 1937.

97. FO 371-21347-W19126-545-41, almirallat, 13 d'octubre, i Cabinet Conclusions del 14 d'octubre. Cf. FO 371-21392-W19684-545-41, ambaixada britànica a París, 21 d'octubre.

98. DDF 2.ª sèrie, vol. vi, núm. 361, 27 d'agost de 1937, nota de la Direcció de la Societat de Nacions, núm. 369, Roger Cambon a Delbos, Londres, 30 d'agost i núm. 384, *id.*, Londres, 2 de setembre de 1937.

99. DGFP, D, III, núms. 413, 414 i 415, amb data 3, 6 i 12 de setembre de 1937. L'a-

Com és sabut, per part italiana hom posà com a condició *sine qua non* per a l'acceptació de les deliberacions de Noyon «la participació de la flota italiana a l'acció de policia a les grans rutes mediterrànies sobre una base d'absoluta igualtat amb França i la Gran Bretanya». Itàlia certament no podia restar relegada, com Grècia i Iugoslàvia, a controlar la seva mar interna, en aquest cas la Tirrena, perquè era una gran potència.¹⁰⁰ Per tant, la Gran Bretanya i França foren obligades a presentar a Roma llurs excuses i a demanar-li d'enviar a París un representant seu per discutir, amb els representants britànic i francès, les modificacions i l'aplicació de les deliberacions de Noyon.¹⁰¹ Com se sap, l'èxit diplomàtic italià, a París, fou absolut. Hom decidí, efectivament, de confiar al govern italià com a zona de vigilància contra la pirateria mediterrània l'àrea compresa entre la mar Tirrena, la mar de Sardenya i la conca de les Balears.

«El pirata s'havia transformat en policia», com escrivia Ciano, amb legítima satisfacció, en el seu diari.¹⁰²

Ateses les opcions de la política britànica, que s'arrossegava a remolc de la francesa, podem entendre per què Baldwin declarava davant la Cambra dels Comuns que el temor d'una eventual permanència italiana a Mallorca no tenia cap fonament, perquè el govern italià havia publicat àmplies garanties respecte a això.¹⁰³

A desgrat d'aquestes declaracions oficials, a Londres hom temia no tant una eventual alienació del territori nacional per part de Franco, com l'existència d'una aliança militar embrionària, encara que no estigués codificada, i que assegurés a Itàlia en territori d'Espanya una posició semblant a la que ocupaven els britànics a Egipte. El Foreign Office estava segur que hi havia acords precisos verbals en aquest sentit, i estava segur també que la política italiana d'aquell moment a Espanya no era altra cosa que la prosecució imperialista de la seva política de la Mediterrània oriental.¹⁰⁴

---

cord fou publicat com a Llibre Blanc, Cmd 5568, 1937. Cf. *Survey of International Affairs* (1937), vol. II, ps. 347-48. Un acord suplementari, relatiu als atacs aeris, fou signat el 17 de setembre i també fou publicat com a Llibre Blanc, Cmd 5569, 1937. Per a les negociacions preliminars i les respostes italiana i alemanya, cf. DDF, 2.ª sèrie, vol. VI, núm. 395, Cambon, 5 de setembre; núm. 396, Delbos, 6 de setembre, als representants diplomàtics de França a Istanbul, Moscou, Berlín, Roma, Belgrad, Tirana, Bucarest, Atenes, el Caire i Sofia; núm. 409, Corbin, 8 de setembre; núm. 413, Arnal, 9 de setembre; núm. 414, Blondel, 9 de setembre; núm. 419, Delbos, 10 de setembre. Cf. W. CHURCHILL, *The Second World War*, I: *The gathering storm* (Londres 1948), ps. 221-225; R. PINON, *La Conférence de Noyon*, a la «Revue des Deux Mondes» (1 d'octubre de 1937); J. W. CORTADA, *Ships, Diplomacy and the Spanish Civil War: Noyon Conference, September 1937*, a «Il Politico», any xxxvii (1972), núm. 4, ps. 673 i ss.; P. GRETTON, *The Noyon Conference: the Naval aspect*, a «English Historical Review», vol. xc, núm. 354 (gener de 1975), ps. 103 i ss.

100. DDF, 2.ª sèrie, VI, núm. 429. Nota de la delegació francesa de la Societat de Nacions, 11 de setembre, referent a la conversa amb Bova-Scoppa; i núm. 445, Charveriat, Ginebra, 14 de setembre, referint la resposta de Ciano.

101. DDF, 2.ª sèrie, vol. VI, Delbos al ministeri d'afers estrangers, Ginebra, 20 de setembre; i núm. 478, Françoise Poncet a Delbos, 22 de setembre de 1937.

102. G. CIANO, *Diario (1937-38)* (Bolonya 1949), p. 21, anotació del 21 de setembre de 1937, H. THOMAS, *op. cit.*, p. 477.

103. FO 371-21392-W19591-545-41. Minuta del Foreign Office sobre el discurs de Baldwin del 21 d'octubre. L'endemà Ciano reconfirmà les habituals seguretats respecte al *statu quo* a la Mediterrània occidental, bé que precisà que Itàlia no hauria renunciat a avantatges comercials que la compensessin almenys en part de les despeses realitzades per la causa nacionalista.

104. DGFP, D, III, núm. 446, l'encarregat d'afers a la Gran Bretanya al ministeri d'afers estrangers, Londres, 19 d'octubre de 1937.

A la pràctica, per això, durant tot el període 1937-40, la Gran Bretanya renuncià a formular qualsevulla política relacionada amb el problema de Mallorca i es limità només a prendre en consideració, com a país signatari de l'Acord de No-intervenció, el problema general de les ajudes italo-alemanyes als nacionalistes.¹⁰⁵

Només durant les negociacions per al Pacte Mediterrani hom féu una dèbil temptativa, per part britànica, de subordinar la conclusió de l'acord a la retirada dels voluntaris italians d'Espanya i a l'evacuació de les bases aèries i navals de Mallorca, però davant del refús italià es limità a demanar una mera repetició dels acords del gener de 1937, és a dir, la promesa formal de respectar la sobirania territorial d'Espanya, i hom tancà els ulls sobre el fet que Itàlia havia doblat el nombre d'avions i del seu personal a Mallorca, precisament a la vetlla del pacte de Pasqua, a fi de poder-lo negociar des d'una posició de força.¹⁰⁶

Anàlogament, cada cop que els avions i els submarins, oficialment venuts als nacionalistes, s'equivocaven en aparença i colpien les naus britàniques, hom es limità a pregar Mussolini que intercedís prop de Franco per tal d'evitar que es repetissin uns incidents tan lamentables.¹⁰⁷

Si el control italià de la Mediterrània occidental no reeixí a fer-se absolut, això *no* depengué pas d'una presa de posició per part britànica o francesa, sinó de dos altres factors concomitants: de la voluntat de Franco de no hipotecar la seva pròpia política estrangera amb Itàlia i de la competència alemanya, d'ençà del principi del 1937, en l'exercici del control militar i comercial de les Balears.¹⁰⁸ A més, després de llargues negociacions, Alemanya reeixí a assegurar el 60 % de les accions de les mines de Río Tinto, confiscades al govern de Madrid (el 40 % restant havia estat pres per la Gran Bretanya), i pel juliol de 1937

105. Eden declarà als Comuns que la política italiana a les Balears no era cosa de la competència britànica, sinó del Comitè de No-intervenció, FO 371-22407-W3080-23-22. Parliamentary Question, 21 de març de 1938; 22642-W4457-W4454-W4458, Parliamentary Question, 4-6 d'abril; 22677-W4160-W4581-W4453-565-41, Parliamentary Question, 2-4 d'abril. Cf. R. PAYNE, *op. cit.*, p. 111.

106. FO 371-22638-W2799-83-41, Minuta del Foreign Office, 28 de febrer; 22406-R2236-R2240-R2408-R251-23-21, Perth, 8-10 de març; 22638-W2974-W3111-83-41, Foreign Office, minuta del 10 de març; 22639-W344-W3245-83-41, minuts de l'11 de març. Pel gener de 1938, mentre el personal italià superava ja el nombre de 500 homes (vegeu més amunt, la nota núm. 92), el comandament de l'aviació havia estat pres per un general desconegut que amb el seu estat major de dos tinents coronels i dos comandants havia instaurat el seu quarter general al Grand Hôtel de Palma. Entre Sant Joan, Alcúdia, Palma i Salines, hi havia prop de seixanta aeroplans italians, FO 371-22677-W565-W753-W15355-65-41, Hillgarth, 14-18 de gener de 1938.

107. FO 371-22688-W8502-7512-41, Lord Perth, 28 de juny de 1938; el cas més palès del doble joc italià fou el de la nau britànica «Endymion», enfonsada per un submarí italià mentre feia la ruta de Gibraltar a Cartagena, 22683-W-1754-W-1633-W2807-W2113-1322-41, correspondència entre l'almirallat i el Foreign Office, 4 de febrer al 2 de març de 1938; Cf. DDF, 2.ª sèrie, volum VIII, núm. 88, 2 de febrer de 1938, Corbin. Pel juliol de 1938, en previsió de la ratificació dels acords italo-britànics del 16 d'abril de 1938, Itàlia, que per compte propi ja havia abandonat els actes de pirateria a la Mediterrània, persuadí Franco d'interrompre el bombardejament de naus britàniques als ports espanyols, per tal d'evitar que la posició de Chamberlain, ja prou difícil políticament parlant, empitjorés encara més i impedís l'entrada en vigor dels acords mediterranis, DGFP, D, III, l'ambaixador a la Gran Bretanya, Londres, 5 de juliol de 1938. Per a conèixer la marxa de les relacions italo-britàniques entre l'abril i el setembre de 1938, cf. R. QUARTARARO, *Inghilterra e Italia. Dal patto di Pasqua a Monaco (con un'Appendice sul «canale segreto» italo-inglese)*, a «Storia Contemporanea», any VII, núm. 4, desembre de 1976, ps. 607-715.

108. Cap a la fi del setembre de 1937 el personal alemany, dependent del comandament de Cadis, sumava una seixantena de persones, mentre que la proporció entre aparells

signava a Burgos un protocol pel qual Franco es comprometia a cridar Alemanya abans de concloure acords comercials amb altres països.¹⁰⁹

D'una banda, i a mesura que augmentaven els èxits dels nacionalistes, Franco es mostrava cada cop més contrari a deixar en mans d'Itàlia el control de Mallorca i empenia un fort procés de centralització per unir el govern de l'illa al de la Falange Unificada i per englobar l'activitat aèria i naval italiana a l'interior de les forces espanyoles. En el marc d'aquest procés de centralització hi havia no sols la tramesa de l'almirall Moreno, a l'octubre de 1937, com a comandant en cap dels tres exèrcits espanyols i de les forces militars aèries i navals de Mallorca, sinó també una sèrie d'aproximacions diplomàtiques respecte a la Gran Bretanya per tal de precisar que, malgrat els ajuts militars italo-alemanys, provocats per motius ideològics, Espanya mantenia intacta la seva pròpia autonomia política i estaria ben satisfeta de reprendre les antigues relacions comercials i polítiques amb Londres, tan bon punt aquesta hagués reconegut el nou govern espanyol.¹¹⁰

D'altra banda, l'autoritat italiana a Mallorca i tota eventual llibertat de maniobra per part d'aquesta restà notablement limitada per l'arribada de l'aviació, el personal i els submarins alemanys. De la documentació que tenim a la nostra disposició no és possible de deduir si la intervenció alemanya fou espontània o bé si fou deguda a una iniciativa per part del govern des de Salamanca. El que és cert, en canvi, és que Franco estigué ben content de poder fer jugar la influència italiana i l'alemanya l'una contra l'altra, mentre que pel seu propi compte procedia a equilibrar ambdues forces mitjançant la tramesa d'oficials i marins espanyols destinats a anar substituïnt de mica en mica el personal italià i alemany dels aeròdroms i de les bases italianes.¹¹¹

A la primeria de l'agost de 1937 hi havia una desena d'hydroavions alemanys entre Palma, Pollença i el Port de Sóller. Si bé el nombre del personal de l'a-

italians, alemanys i espanyols era de 38:12:8. FO 371-21391, memoràndum del Ministeri d'aviació sobre la situació aèria sobre les Balears, 12 d'octubre de 1937; a la segona meitat del 1937, emperò, mentre el nombre de l'aviació alemanya romanía constant, la italiana havia pujat a 47. A la badia del Port de Sóller, la proporció entre submarins italians i alemanys era de 6:2, FO 371-21392-F.P. (36), 42, memoràndum Eden, 1 de gener de 1938. A l'inici del 1938 Itàlia havia cedit a Franco quatre caça-torpediners, «Quila», «Falco», «Alessandro Poerio» i «Guglielmo Pepe», tot seguit rebatejats, i dos submarins, FO 371-22636-W1375, 83-41. Conversa amb l'ambaixador espanyol, 1 de febrer de 1938.

109. DGFP, D, III, núm. 205. El director del Departament Polític a l'ambaixador d'Espanya, Berlín, 15 de gener núm. 208. L'encarregat d'affers a Espanya, al ministeri d'affers estrangers, Salamanca, 20 de gener de 1937; núm. 392, protocol signat a Burgos el 22 de juliol de 1937. Cf. Reichsgeetzblatt, 1937, vol. II, p. 521; DGFP, D, III, núsms. 394 i 480, 16 de juliol i 4 de desembre de 1937. Pel que fa a l'enquadrament de la política alemanya durant la Guerra d'Espanya, cf. H. VAN DER BERG, *Deutschland und der Spanisch Bürger-Krieg 1936-39. Ein Beitrag für Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges auf Grund der Aktenpublikationen, des Deutschen Anwärtigen Amtes*. Dissertació doctoral a Würzburg, 1953 (exemplar mecanografiat); *Der Spanish Bürgerkrieg in der internationalen Politik 1936-1939* (Múnic 1976).

110. FO 371-21391-W13352-545-41; Hillgarth, memoràndum confidencial del 29 de maig - 28 de juny de 1937; W18573, *id.*, 6 d'octubre; 21297-W13348-I-41, *sr* H. Chilton, Hendaia, 6 de juliol de 1937. Espanya féu concessions mineres a Río Tinto, tal com hem dit; segons els documents francesos a raó del 20 %, i segons les fonts alemanyes a raó d'un 40 %. Vegeu DDF, 2.ª sèrie, vol. v, núm. 230, Herbertte a Delbos, Sant Sebastià, 8 d'abril de 1937; DGFP, citats a la nota anterior.

111. El 25 de juny de 1937 Itàlia i Alemanya s'havien compromès a respectar el *statu quo* a la Mediterrània, així com la integritat territorial espanyola, DDF, 2.ª sèrie, vol. vi, núm. 125. Nota d'audiència del ministre.

viació alemanya fou sempre de bon tros inferior al del personal italià, l'autoritat alemanya a Mallorca equiparà en molt poc de temps la dels italians, mentre que els avantatges econòmics i la penetració comercial alemanya a Espanya esdevingueren en gran mesura superiors.¹¹² Això fou degut en part als resultats decebedors que l'aviació italiana assolí tant a la batalla de Guadalajara com a la sèrie de bombardeigs sobre Menorca efectuats a l'abril, maig i juliol de 1938, i també en part a la precisa decisió política, presa per Franco, d'afavorir les relacions comercials amb Alemanya en detriment de les d'Itàlia, entre altres raons perquè l'economia alemanya no s'assemblava a l'espanyola, com la italiana, sinó que n'era complementària.¹¹³

Durant tot l'any 1937 l'activitat italiana i alemanya a Mallorca, lluny de tenir el caràcter de cooperació, es desenvolupà en un clima de *concordia discors*.¹¹⁴ Per una banda, l'emprenedora competència alemanya en el pla comercial acabà per expellir el comerç italià del mercat de Mallorca; per l'altra, les forces italianes i les alemanyes dugueren a terme iniciatives paral·leles per tal de completar la fortificació de l'illa, la creació de bases aèries i navals i l'ensinistrament del personal espanyol.

Entre el maig i el setembre de 1937 havia tingut lloc a Mallorca una espècie de divisió d'esferes d'influència entre Itàlia i Alemanya, per la qual mentre Pollença, Inca i el Port de Sóller servien de base al personal alemany i espanyol, Palma i Son Sant Joan restaven en mans italianes, bé que en cooperació amb l'aviació espanyola a les ordres de Don Ramón Franco i de la marina espanyola que comandava l'almirall Moreno.¹¹⁵

Només entre el març i el maig de 1938 l'activitat italo-alemanya a Mallorca

112. A l'inici de novembre de 1938 hi havia prop de 60 avions italians a Palma, contra 5 d'alemanys i 9 d'espanyols. Encara que el personal alemany no superà un centenar de persones, mantenia el control absolut de la badia de Pollença; FO 371-22478-W7285-565-41; Hillgarth, memoràndum confidencial sobre la situació aèria de Mallorca, 1 de novembre de 1938.

Pel novembre de 1938 el govern nacionalista concedia a Alemanya un increment del capital alemany en un 75 % en tres de les cinc companyies mineres que s'havien constituït, i del 60 % a les altres dues, altres drets per a l'extracció minera de Tetuan, així com el permís d'exportar a Espanya maquinària fins a una vàlua total de 5.000.000 de marcs. DGFP, D, III, núm. 700, memoràndum del sots-secretari d'estat, Berlín, 21 de novembre, i documents annexos.

113. FO 371-21391-W6022-545-41 Hillgarth, memoràndum confidencial del 17 al 31 de març de 1938; W6387-8703-41, *id.*, memoràndum confidencial del 17 de març al 24 d'abril; 21297-W13906-I-41. Consolat general de Barcelona, 15 de juliol de 1938; sobre les raons de la manca d'èxit italià a Guadalajara, vegeu CARR, *op. cit.*, ps. 687, 691; H. THOMAS, *op. cit.*, ps. 383, 385-88; DGFP, D, III, núm. 230 i 236, l'ambaixador d'Itàlia al ministeri d'afers estrangers, Roma, 17 i 25 de març de 1937; DDF, 2.ª sèrie, vol. v, núm. 189, 27 de març de 1937, Delbos a Corbin, i annex I, Communication de l'Ambassade d'Espagne a París. Memoràndum del 24 de març. La nova de la derrota italiana fou acollida amb una certa mesura de satisfacció a Berlín, perquè havien estat els alemanys pertanyents a les Brigades Internacionals els qui havien fet fugir les forces italianes. Els cercles polítics alemanys avançaven l'opinió que Itàlia com a aliada hauria estat, en cas de guerra, més un llast que no pas un ajut. DDF, 2.ª sèrie, vol. v, núm. 224, Françoise-Poncet a Delbos, Berlín, 7 d'abril de 1937.

114. El mateix clima caracteritzava les relacions italo-alemanyes també a Salamanca i a Burgos, a despit de l'Eix. DDF, 2.ª sèrie, vol. iv, núm. 206, Barbier, encarregat d'afers a Madrid, a Delbos, 24 de desembre de 1936.

115. FO 371-21391-W15130-W16753-W17584-W17604-545-41. Hillgarth, memoràndum confidencial del 8 d'agost i fins al 19 de setembre de 1937; ACS, MM, Gab. AS, sobre 167, tel. núm. 42056, Marina Roma a Ràdio Palma, 16 de juliol de 1937; DDF, 2.ª sèrie, vol. vii, núm. 60, Corbin a Delbos, Londres, 13 d'octubre de 1937.

adquirí el caràcter d'una veritable i autèntica col·laboració, ja sia en el camp de la policia secreta o l'espionatge militar en perjudici de la Gran Bretanya i França o en l'organització de cooperacions navals a càrrec dels submarins italo-alemanys.¹¹⁶

Amb tot, l'aviació italiana detenia encara, a l'inici del 1939, l'exclusiva de les operacions aèries contra Menorca i mantenia encara l'esperança de suplantat la influència alemanya per un control absolut sobre les Balears, fins al punt que el 2 de desembre de 1938 el Gran Consell Feixista, en discutir la delimitació de l'imperi «romà» a la Mediterrània, sostingué que aquest imperi, a més d'incloure Tunis i Còrsega, també incloïa les Balears d'una manera completa, «conquerides» el 1936, és a dir, l'any de la fundació de l'imperi.¹¹⁷

L'increment notable de l'aviació a Mallorca als inicis del 1939 semblava confirmar les informacions secretes enviades a Anglaterra pel servei d'espionatge francès, segons les quals el comandament de l'aviació italiana havia rebut l'ordre d'envair Menorca amb la finalitat d'establir-hi un altre aeròdrom italià.¹¹⁸ Per evitar aquest ulterior creixement de la influència italiana, el ministeri de la guerra francès estava decidit a efectuar una «ocupació de garantia» de Menorca que hauria cessat només després de l'evacuació italo-alemanya de Mallorca.¹¹⁹

En aquestes circumstàncies, es comprèn bé per què la Gran Bretanya reben-tà els plans italians organitzant secretament la rendició espontània de Menorca abans que no tingués lloc l'ofensiva italiana, i successivament exercí decidides pressions sobre l'almirall Moreno perquè aquest imposés la retirada d'un primer contingent aeri italià que s'havia establert a Maó tot seguit després de la rendició de Menorca.¹²⁰ La fi de la guerra civil espanyola assenyalà també la fi de les ambicions italo-alemanyes de mantenir el control militar sobre Mallorca. Davant la ferrenya resistència que hi oposà Franco, les forces de l'Eix es veieren obligades a abandonar l'illa, encara que amb lentitud, entre l'abril i el juny de 1939.

116. FO 371-22677-W2882-W3155-565-41, Hillgarth, 4-5 de març; 22678-W7109-W7795-565-41, almirallat al Foreign Office, 30 de maig, i minuta del Foreign Office, del dia 31 de maig; 22649-W8838-83-41, ambaixada de França al Foreign Office, 2 de juliol de 1938.

117. FO 371-22658-W16585-83-41, senyor Leche al senyor Roberts, 7 de desembre de 1938. Inclou un informe de la Intelligence procedent del senyor Irujo. Informa sobre la reunió del Gran Consell, el 3 de desembre de 1938.

118. L'aflluència dels avions italians dels tipus S71, S72, S73, S79, S81, Breda, Cant, 2501 i Fiat CR325 esdevingué notori entre el juliol de 1938 i el gener de 1939. Pel juliol Itàlia tenia a Mallorca aproximadament 90 aparells. FO 371-22678-W8858-W9130-W9349-W9772-565-41, Hillgarth, 2-9 de juliol de 1938. Aquesta xifra apareix encara augmentada pel gener de 1939, però el Foreign Office no considerarà oportú de denunciar aquests fets a les autoritats italianes, perquè, habitualment, les fonts d'informació britàniques eren secretes i, per aquest motiu, no citables. 24146-W314-W889-314-41, almirallat, 12 de gener de 1939; 22678-W10171-565-41, minuta del Foreign Office, 27 de juliol de 1938, les conclusions de la qual foren confirmades pel gener de 1939, 24115-W-1495-5-41, 13 de gener de 1939.

119. FO 371-24115-W1307-W1220-5-41. Sir E. Phipps, París, 23-24 de gener de 1939, i article al «Temps» del 23 de gener de 1939. El projecte havia tingut una primera formulació pel novembre de 1936, DDF, 2.ª sèrie, iv, núm. 10. Nota de l'Estat Major General de la Marina, 20 de novembre de 1936. Vegeu també *ibid.*, vii, núm. 54, Delbos a Corbin, 11 d'octubre de 1937, núm. 61, Corbin a Delbos, 13 d'octubre; núm. 88, *id.*, 15 d'octubre; núm. 100, *id.*, 18 d'octubre; núm. 114, Delbos a Corbin, 20 d'octubre; núm. 138, Corbin a Delbos, 26 d'octubre.

120. FO 371-24146-W2318-W2394-W2341-314-41, Hillgarth, 7 de febrer de 1939 i Foreign Office, minuta del 7 de febrer. La rendició de Menorca fou signada per un oficial espanyol com a representant del governador de l'illa i de l'almirall Moreno. La trobada tingué lloc a bord d'una nau britànica. La premsa italo-alemanya comentà que la iniciativa britànica era deguda al temor d'una expansió de la influència italiana. FO 371-24146-W2690-W2593-314-41, Perth, 10 de febrer, i C. Ogilvie Forbes, Berlín, 12 de febrer de 1939.

Restaven encara, amb tot, a Mallorca, prop d'una quarantena de pilots, enginyers i tècnics italians, ocupats aparentment en la reparació d'una cinquantena d'aeroplans comprats pels nacionalistes. Mentre els alemanys partien tots a la primeria del mes de maig, deixant endarrera una desena d'aparells i una enorme quantitat de material bèl·lic, la marxa dels italians, fixada per al 22 d'abril, fou només parcial. A la fi del mes de maig encara restaven a l'illa prop de tres-cents homes, entre oficials i tècnics.¹²¹

Aquest personal italià augmentà encara en esclatar el conflicte europeu. El mes d'abril de 1940 Alemanya feia, d'una banda, fortes pressions sobre Franco perquè entrés al camp de batalla al costat d'Itàlia, i de l'altra, pressionava Itàlia perquè emprengués un cop de mà sobre Mallorca i hi restablís l'antiga influència. Itàlia, contràriament, esperava que Franco atorgués espontàniament l'ús de Mallorca a l'aviació i a la marina italianes.¹²²

Però Franco estava ben decidit a mantenir la neutralitat d'Espanya, i encara que tancava els ulls davant la invasió d'Espanya per part de la policia secreta alemanya i no dubtà a expressar la seva convicció personal que l'aviació italo-alemanya s'imposaria damunt la flota britànica, conclogué un tractat comercial avantatjós amb la Gran Bretanya i declarava estar disposat a defensar amb les armes la neutralitat espanyola, sempre que calgués.¹²³

Mancava, però, per veure fins a quin punt Franco hauria reeixit a frenar l'ala esquerra de la Falange unificada, que tenia la intenció d'entrar en guerra al costat de l'Eix. S'obria, per tant, la possibilitat, per a Itàlia i per a Alemanya, de moure les palanques de l'ambició personal d'alguns dissidents espanyols per tal de promoure un cop d'estat i instaurar un govern titella a Madrid. Segons les fonts secretes angleses i franceses, el general Yagüe, ministre d'aviació, hauria estat disposat a avalar un enderrocament eventual del règim franquista.¹²⁴

Fos quina fos la credibilitat d'aquestes informacions, el cert és que Franco prengué àmplies i feixugues precaucions militars per tal d'evitar que les forces de l'Eix o les dels aliats envaïssin les Balears, el Marroc o l'àrea d'Algesires, i repetí que en cas d'invasió, del costat que fos, de qualsevulla part del territori nacional, Espanya hauria entrat en guerra *al costat del bàndol contrari*; un sistema òptim que tenia prou pes per ell mateix com per assegurar el respecte de la neutralitat espanyola.¹²⁵

Traducció de Roger Alier

121. FO 371-24146-W5438-314-41, Hillgarth, 1 d'abril; 24147-W-6352-W6573-W7007-314-41, Hillgarth, 18-22-29 d'abril i 5 de maig. W8122-W8608-314-41, Hillgarth, 21 de maig i 1 de juny de 1939.

La major part del personal italià marxà el 13 de juny. FO 371-24147-W9212-W-9276-W-10266-314-41, Hillgarth, 13-15-18 de juny de 1939.

122. FO 371-24940-R4815-R5001-R5353-58-22, Campbell, París, 16 d'abril; Hillgarth, Palma, 16 d'abril i Almirallat, 23 d'abril de 1940.

123. FO 371-24515-C6871-113-41. *Sir* M. Peterson, Madrid, 18 de març; C7200, Foreign Office, conversa amb l'ambaixador espanyol, 13 de juny de 1940. Pel maig del 1940 hi havia prop de 80.000 alemanys a Espanya que constituïen una activíssima «quinta columna». 24515-C6729-C6738-113-41. Foreign Office a l'almirallat, 30 de maig - 4 de juny 1940.

124. FO 371-24515-C7189-113-41. Lorena, 8 de juny de 1940; C6249, Foreign Office al War Office, 25 d'abril, C6270, Peterson, 26 d'abril.

125. FO 371-24515-C6270-C6271-C6272-113-41, Peterson, Madrid, 22-26 d'abril I; C6583-C-6729-113-41, Peterson, 3-10 de maig 1940; C6583, Hoare, Madrid, 4 de juny de 1940.

Entre l'abril i l'agost del 1940 totes les tropes espanyoles havien estat mobilitzades, fins i tot algunes lleves de la reserva, i disposades per a vigilar la frontera dels Pirineus, la portuguesa, la del Marroc, l'àrea de Tànger i les Balears. 24525-C5989-C7990-C8766-1950-41. Peterson, Madrid, 7 al 16 de maig i 19 de juliol al 17 d'agost de 1940.